

Psicologia, racionalitat moderna i pràctiques...

... de producció de la diferència
raó-desraó i normal-patològic.
Propostes de desconstrucció
i problematització

Teresa Cabruja Ubach

P02/10035/00082

Índex

Introducció	5
Objectius	8
1. El pensament modern racionalista en la construcció del subjecte d'estudi de la psicologia: vessant productiu i vessant regulatiu	9
1.1. El subjecte de la raó moderna: poder disciplinari i problematització	9
1.2. Exemples de <i>problematització</i> de "subjectes" de la psicologia: el "subjecte nen" i el "subjecte evolutiu"	12
2. Psicologia i constitució de la diferència entre allò que és normal i allò que és patològic: normativitat i diferència	15
2.1. Les pràctiques de producció de la "diferència" des de la psicologia positivista i la seva desconstrucció	15
2.2. La "normalització" i la producció de la "normalitat" des de la psicologia científica	17
2.3. La construcció de les diferències de sexe i de gènere en la psicologia: exemples en l'estudi de l'aprenentatge	19
3. La racionalitat clínica i el poder disciplinari: condicions sociohistòriques de l'escissió raó-desraó com a base de la ciència psiquiàtrica i de la psicologia	23
3.1. Canvis en la significació i actuació sobre el que s'ha considerat com a "irracional": l'inici de les pràctiques de tancament	23
3.2. Pràctiques de tancament, de saber i de poder: condicions sociohistòriques de l'escissió raó-desraó i accions	26
4. La problematització de la malaltia mental i de les pràctiques de tancament	30
4.1. L'emergència del subjecte "malalt mental", l'alienació i la psicopatologia de la dona	30
4.2. La problematització de la institució psiquiàtrica i pensament crític: antipsiquiatria i altres	31
Resum	34

Activitats	35
Exercicis d'autoavaluació	37
Solucionari	38
Glossari	38
Bibliografia	38

Introducció

Segurament no resulta gens fàcil després de tants esforços d'aprenentatge en el camp de la psicologia, amb les definicions, aportacions, contrastacions, tècniques i conceptes apresos, passar ara, tal com us proposem, a repensar una de les línies traçades per la disciplina entorn de la qual, tant si és d'una manera explícita com implícita, trobem la majoria de conceptes.

Es tracta del binomi raó-desraó o normal-anormal o normal-patològic que plana, majoritàriament, per damunt del cos de coneixement de la disciplina. Seria el cas de les febles fronteres que separen moltíssims dels conceptes d'acord amb els quals s'erigeix i opera el coneixement psicològic. El del desenvolupament considerat "adequat" o "normal" de la infància, el de l'adaptació al medi sociocultural en el qual estan, del qual provenen o en el qual fan vida les persones, el de les pròpies motivacions, desitjos o comportaments, i, fins i tot, el de les fantasies i esperances.

De vegades, ostensiblement i fermament, i, de vegades, amb més retòrica relativista, ens enfrontem com a especialistes i estudiosos de la psicologia a aquests tipus d'afirmacions o d'idees, poc explícits, que marquen la construcció sociodisciplinària del que es vàlid i adequat, i també la dels instruments o eines o tècniques per a detectar-los i intervenir-hi. Segurament, a hores d'ara, ja us deveu haver trobat també força sovint amb plantejaments que, almenys, intenten de no aferrar-se amb tanta fermesa al que constitueixen les bases epistemològiques i tècniques de la psicologia positivista.

Ara bé, resulta difícil, en un món cada vegada més competitiu i especialitzat, atrevir-se a qüestionar aquella matèria o part del coneixement del qual depèn tant el nostre interès com la nostra possible feina. Dins aquest procés, estem davant una xarxa d'especialistes que accedeixen a aquest coneixement i al seu exercici en les instàncies i institucions en les quals transcorre el nostre dia a dia. Tanmateix, segurament estaríeu d'acord en el fet que analitzar i posar de manifest els supòsits implícits que dirigeixen gran part dels avenços científics en qualsevol especialitat és de molta ajuda per a arribar a exercir sigui quina sigui aquesta formació sense deslligar-la dels valors i ideologies que la configuren per tal de dirigir-nos cap a una psicologia menys asèptica.

L'objectiu principal d'aquest mòdul és problematitzar i contextualitzar ideològicament aquelles referències que estructuren la base de la psicologia: la multiplicitat i diversitat de línies i fronteres que contínuament marquen i legitimen el que és normal i el que és patològic. Lògicament, les intensitats o forces de cadascun d'aquests dos paràmetres poden variar enormement. Com a exemple, podríem pensar en el fet que es pot establir la normalitat senzillament en allò

que retira el malestar d'una persona respecte a algun esdeveniment vital, fins al que es planteja com a canvis o transformacions pel bé de la convivència social. Sigui quina sigui la referència que es prengui, la trobarem sempre travessada per un conjunt d'idees sobre si depèn de l'individu o del grup, si s'ha de canviar o acceptar, si aquesta acceptació o canvi depèn de la individualitat o del context, etc. I tots aquests aspectes possibles que s'han de considerar a l'hora de prendre una opció o una altra com a psicòlegs, van combinats amb normes, valors i ideologies construïts socioculturalment.

Per tant, l'apropament a la psicologia positivista i a les seves altres opcions no es pot deixar de fer sense prendre en consideració tot el que va construint i delimitant les línies d'intervenció. En una societat en canvi constant i exposada a trobar maneres de viure diferents, sembla necessari poder arribar a obtenir un coneixement més flexibilitzat i alhora més compromès sociopolíticament.

Per aquesta raó, la crisi de les ciències humanes i el desenvolupament d'un pensament crític, advoca per una anàlisi interdisciplinària, malgrat les dificultats, de les **teories de classificació i constitució de les unitats de definició de la normalitat i la patologia**.

El que presentarem tot seguit s'inspira en la idea d'aportar i fer coincidir una sèrie de reflexions que d'una manera o altra i presenten alguna problematització sobre tot allò que envolta la divisió normal-patològic.

De la "folia" entesa com a "malaltia mental" fins a la folia entesa com a creativa o com a forma de dissidència dins un sistema social n'hi ha un bon tros. Ja no solament la folia, sinó la idea mateixa de "salut mental" amb totes les seves variants fins a "malaltia mental", impliquen un seguit de creences, definicions, normativitzacions i operacions per a "redreçar", "reencaminar", "reestructurar", etc. allò presentat com a molest, inapropiat o incapaç, però també per a mitigar o reduir el que surt expressat com a vivència difícil o dolor. *Problematitzar la malaltia mental* vol dir mostrar quines són les operacions de definició i delimitació dins un context sociocultural concret i conèixer-ne també els seus marges.

La moralitat i l'ambigüitat que han acompanyat aquest procés sovint desapareix en sota la fermesa i autoritat que ha pres el desenvolupament de la psicologia positivista que, juntament amb la psiquiatria, ha fet emergir aquest "subjecte malalt".

De tota manera, encara que en general es planteja el sentit de la psicologia com si tractés l'existència humana i el benestar de les persones, les recerques de significats atorgats pel context sociohistòric de desenvolupament de la disciplina i les condicions que han participat i impregnat els seus avenços resten poc anomenades, sense il·lustrar la influència permanent en el seu exercici o en el seu aprenentatge.

Això no vol dir que no sigui justament gràcies als conceptes, categories i idees que podem conèixer la realitat, però tenen les seves especificitats en tant que producte d'una història social i d'una regulació social. D'una banda, ens permeten d'explicar i entendre un munt de coses que tenen a veure amb les persones i els esdeveniments, però, de l'altra, ens distancien o ens impedeixen d'apropar-nos a altres maneres d'entendre-les i sempre van acompanyades del sistema de representació característic, i també de les idees de subjecte humà que se'n deslliuren.

Justament amb aquesta finalitat s'ha dividit el mòdul en quatre apartats:

L'apartat "El pensament modern racionalista en la construcció del subjecte d'estudi de la psicologia: vessant productiu i vessant regulatiu" reprèn la idea de subjecte modern, gènere humà i psicologia per a introduir-vos en la seva problematització i desconstrucció. Es presenten com a exemples per a il·lustrar alguns dels treballs més recents: el de la problematització del "subjecte nen" i el "subjecte evolutiu".

L'apartat "Psicologia i constitució de la diferència entre allò que és normal i allò que és patològic: *normativitat i diferència*" introdueix la construcció de la idea de *normalitat* i *el procés de normalització* en la societat occidental a partir de la racionalitat moderna i també la **producció de la "diferència"** des de la psicologia. Es pren com a exemple la "diferència sexual" i algun dels seus efectes en el camp de l'aprenentatge i de la salut.

L'apartat "La racionalitat clínica i el poder disciplinari: condicions sociohistòriques de l'escissió raó-desraó com a base de la ciència psiquiàtrica i de la psicologia" planteja la *relació de la societat occidental amb la irracionalitat i la constitució de la follia com a malaltia*. Aquesta escissió, fruit del cartesianisme i d'acord amb les ciències de la racionalitat moderna, impliquen un canvi d'estatus de tot el que se separa del que és normatiu i del que és racional. Es presenta també l'origen de les **pràctiques de tancament** paral·lelament al desenvolupament del coneixement de l'ésser humà.

L'apartat "La problematització de la malaltia mental i de les pràctiques de tancament" planteja la **problematització de la "malaltia mental"**, del **subjecte "foll"** i de **"la psicopatologia de la dona"**. S'introdueixen també alguns dels moviments i ruptures amb aquestes pràctiques a partir de l'antipsiquiatria i la psicologia crítica.

Objectius

Tenint en compte que les condicions d'origen sociohistòric de la psicologia com a disciplina parteixen dels fonaments de la racionalitat moderna positivista, en aquest mòdul s'esbossen algunes línies de coneixement sobre el que s'ha constituït com a folia / malaltia mental i la dicotomia normal-diferent.

L'objectiu general és introduir l'estudiant en el coneixement dels mètodes de "problematització" i "desconstrucció" com a eines útils per a la reflexió i el canvi de la psicologia acadèmica, així com facilitar-li exemples i nous desenvolupaments de l'estudi i la intervenció psicològica. Per a aquesta tasca convé:

1. Atorgar un rol central al procés de qüestionament d'alguns dels conceptes, tècniques i pràctiques que configuren una gran part dels temes habituals de la disciplina psicològica a partir de la inscripció sociohistòrica del seu desenvolupament.
2. Conèixer i procurar debatre els efectes de les dicotomies del pensament modern i la racionalitat científica basant-se en les quals s'han desenvolupat instruments de mesura i d'actuació psicològica.
3. Destacar les derivacions i conseqüències d'aquesta racionalitat moderna en la constitució de les relacions de diferència, la desigualtat sexual i la divisió raó-folia.
4. Donar a conèixer als estudiants algunes aportacions recents a partir de les quals es problematitza el que es considera normal i/o normatiu i el que es considera patològic o diferent.
5. Poder relacionar la problematització de la descripció normativa de l'experiència i l'acció humana amb les pràctiques institucionals que participen en els processos de normalització social. En concret, les polítiques de tancament i les transformacions sociohistòriques.
6. Apuntar algunes de les accions actuals respecte a la constitució de la normalitat i l'anormalitat, el caràcter ideològic de la psicopatologia de la dona relacionat amb la desigualtat sexual i les aportacions del pensament crític a les intervencions comunitàries en salut mental o altres qüestions d'aplicació de la psicologia.
7. Que l'estudiant pugui relativitzar assumpcions sobre el desenvolupament, l'aprenentatge, la memòria, la identitat, la psicopatologia o altres temes d'estudi de la psicologia a partir d'una pràctica crítica i reflexiva i amb el coneixement de les eines epistemològiques i metodològiques aportades.

1. El pensament modern racionalista en la construcció del subjecte d'estudi de la psicologia: vessant productiu i vessant regulatiu

Us trobareu, en primer lloc, una introducció i repàs del concepte de “poder disciplinari” i de “problematització”. Tot seguit, es presentarà l'aplicació d'aquestes dues anàlisis a la desconstrucció de dos subjectes d'estudi de la psicologia: el “subjecte nen” i el “subjecte evolutiu”.

1.1. El subjecte de la raó moderna: poder disciplinari i problematització

La categoria de “gènere humà” i, especialment, la idea de “naturalesa humana” se situa com el gran canvi epistemològic de la modernitat a Occident, al final del segle XVIII. En aquesta època es crea aquest espai compartit. Atès el que us anireu trobant en aquest mòdul, cal fer referència a aquesta gènesi específica d'idea de “subjecte” i de subjectivitat, ja que articulen una gran part del que es desenvolupa des de la psicologia positivista.

La instauració de la racionalitat positivista moderna i el capitalisme van donant les seves especificitats en els països i dominis on s'estenen. Segurament, tot el que anteriorment havia constituït el pensament i la documentació sobre els grups, les cultures, etc., en constitueix una clara influència. Tot i així, poques vegades s'hi fa referència a causa del gran impacte de l'emergència de l'època moderna. Perquè, tal com apunta Álvarez-Uría (2001), el que aporta, en aquells moments, una gran transformació de les maneres de pensar sobre l'home, és la nova categoria de “gènere humà”.

Aquesta categoria, segons l'autor, neix amb una funció estratègica i és històrica; respon a unes condicions i situacions particulars de la història d'Occident, però tanmateix permet de promoure uns valors diferents dels anteriors, ja que inclou la idea de ciutadania tal com avui dia la coneixem. Ara bé, aquesta idea i l'afany per conèixer bé les poblacions per a poder-les governar condicionen la forma dominant que pren.

El subjecte de la racionalitat moderna es configura d'acord amb la **il·lusió de coherència i unitat** que li atorga la nostra societat, segons la qual la base estaria en un “jo” integrador, dotat de característiques i trets particulars, enunciats en formes d'intencions, desitjos, motivacions i reaccions que han portat, d'alguna manera, al fet que es tendeixi a identificar la “normalitat” amb una construcció identitària determinada.

Aquest subjecte, que tal com heu vist en el mòdul “Introducció al desenvolupament sociohistòric del coneixement psicològic científic” ja ha estat *descons-*

truit com a **ahistòric, androcèntric i individualista**, es continua constituint encara avui dia com a centre normatiu del coneixement occidental. I continua, per tant, obeint un subjecte que representa una idea de la **subjectivitat escindida**, i les característiques que reuneix el grup social o grups que participen de la producció de coneixement, que representa la ciència i que tenen algun tipus de poder o lloc privilegiat. Tot allò que s'aparta d'aquesta normativitat recollida, d'aquesta mena d'estàndard, pateix d'una manera o altra, o és susceptible de patir-ne els efectes.

Podríem dir sintèticament que aquest subjecte, el produït dins la racionalitat moderna, rescata la seva part racional o es defineix a partir d'aquesta. Això vol dir que parteix d'una posició representacionista de la realitat, d'una escissió forta entre el que és personal i el que és social o el que és individual i el que és col·lectiu, i també del que és racional i el que és emocional per a fer-ne possible l'objectivació. Es tracta també d'un subjecte androcèntric, fal·locèntric i individualista.

Fins i tot, la mateixa divisió de les ciències entre *dures i toves* reproduiria, tal com argumenta Fox-Keller (1991), aquesta separació entre “dur” més objectiu i de tipus masculí, i “tou” més sentimental o sensible i de caràcter “femení”.

Per a establir aquesta relació entre “subjecte d'estudi” de la psicologia, “subjecte” de la racionalitat moderna, desenvolupament i institucionalització del saber positivista i govern de les persones, hem de recórrer a un parell de conceptes trets del treball de Michel de Foucault (1978 i 1985), el de *poder disciplinari* i el de *problematització*.

Tot seguit, trobareu una introducció a cadascun d'aquests dos conceptes metodològics. També podeu recórrer al mòdul “Introducció al desenvolupament sociohistòric del coneixement psicològic científic”, on s'especifica el model genealògic, recordareu que fa ús de la història i la idea de poder disciplinari.

1) Poder disciplinari i procés d'individualització

La idea de *poder disciplinari* permet d'entendre aquest desenvolupament a partir del saber psicològic que fa que creï i pensi maneres de definir i entendre les persones a partir de conèixer i identificar els seus trets i capacitats. En aquesta tasca, la que coneixeu, amb tota la seva terminologia, precisió, etc., es van especificant els trets de les maneres de ser, la *individualització i la diferenciació*. A partir d'aquí potser resulta més entenedora la idea que aquest poder disciplinari de la psicologia científica opera en dos vessants diferents. També podeu consultar el mòdul “Les institucions socials” dins l'assignatura *Psicologia del comportament col·lectiu*, on es desenvolupa la idea de subjectivitat i processos de subjectivació des de la psicologia.

L'ansietat (Edvard Munch, 1896).

D'una banda, arran d'aquest desenvolupament del coneixement sobre les persones i els grups, en pensem característiques, les comparem, les classifiquem i disposem de mitjans per a actuar-hi i per a valorar-les. Aquest seria el **vessant productiu**: sense aquesta activitat incessant de producció del coneixement científic psicològic no es disposaria d'aquesta gran quantitat d'informació i de pensament sobre l'ésser humà. De l'altra, es parteix de comparar, suposar i adjudicar aquestes anotacions, a partir d'exàmens, proves, tests, entrevistes, etc. que són les que donen un resultat sobre el qual diferenciem les persones per a valorar-les segons unes necessitats i objectius. Aquest seria el **vessant regulatiu**. Dins aquests exàmens i seguit de proves, no solament hi ha els tests i els qüestionaris, sinó també les valoracions, barems i comparacions que n'estableixen el lloc en relació amb la "normalitat" de la mostra. Així tindríem, per posar un exemple, comparacions i valoracions del creixement del nen en relació amb el creixement d'altres, del *modus vivendi*, de la perillositat, de la productivitat, de la normalitat o la raresa, etc. És per això que no podem deixar de constatar novament la importància sociohistòrica d'aquesta manera de conèixer, i tot el que se'n deriva.

Íntimament lligat a aquest procés, som davant una de les accions empreses per actuar envers el que és "diferent", la de tancar en un centre específic, una institució, les persones agrupades per la transgressió o separació de la normativitat construïda com a normalitat paral·lelament que es regula la resta de la població. Aquí ens trobaríem les *institucions de normalització i/o d'aïllament*, depenent de fins a quin punt la separació es fa temporalment o permanentment, perquè les persones separades no molestin o per preparar-les per a l'adaptació necessària al sistema en un futur. D'aquesta manera, s'aconsegueixen treballadors adaptats al sistema, s'aconsegueix també rendibilitzar les capacitats de les persones, etc. Ideologia i ciència serien inseparables.

2) La **problematització** aplicada al "subjecte" i "objectes" d'estudi de la psicologia

Aquí farem referència al concepte de "*problematització*", entenent-lo com a base per a prendre la mateixa psicologia o alguns dels seus "objectes" d'estudi o "supòsits" a partir de com es construeixen en el discurs. L'objectiu es mostrar de quina manera això serveix per a marcar què és el que val i què és el que no val, què és permès i què no ho és, o què es legitima i com es fa.

La idea de "*problematització*" que dirigeix moltíssimes de les aportacions que anireu trobant en el text vol dir, seguint la definició que en fa Michel Foucault (1984):

"En la *Historia de la Locura*, la qüestió era saber com i per què la folia, en un moment donat, va ser problematitzada a partir d'una determinada pràctica institucional i d'un cert aparell de coneixement. De la mateixa manera, a *Vigilar y Castigar* es tractava d'analitzar els canvis en la problematització de les relacions entre delinqüència i càstig a partir de les pràctiques penals i les institucions penitenciàries al final del segle XVIII i el començament del segle XIX. Ara la qüestió és: com es problematitza l'activitat sexual?"

Problematització no vol dir representació d'un objecte preexistent, com tampoc creació mitjançant el discurs d'un objecte que no existeix. És el conjunt de pràctiques discursives o no discursives que fa que alguna cosa entri en el joc del que és vertader i el que és fals

Lectura recomanada

Foucault, M. (1999). Polémica, Política y Problematizaciones. A Foucault, M. (1999). *Obras esenciales de Michel Foucault. Vol. III: Estética, ética y hermenéutica*. Barcelona: Paidós, 353-363.

i el constitueixi com a objecte per al pensament (sia en la forma de reflexió moral, del coneixement científic, de l'anàlisi política, etc.)."

Traduït i adaptat de l'original: Foucault, M. (1984). *El cuidado de la verdad*. A M. Foucault (1999). *Obras esenciales de Michel Foucault. Vol. III: Estética, ética y hermenéutica*. Barcelona: Paidós, 371.

1.2. Exemples de *problematització* de "subjectes" de la psicologia: el "subjecte nen" i el "subjecte evolutiu"

L'impacte que ha tingut en la psicologia la "problematització" dels seus temes d'estudi i del seu mateix "subjecte", tal com heu anat veient en aquesta assignatura, comprèn des del mateix "científic" fins a l'"home" com a objecte d'estudi que es produeix amb molta força.

Tot seguit, podreu seguir com a exemple algunes de les problematitzacions fetes. Una d'aquestes s'apropa al subjecte "nen" o "infant", i també a la idea de "subjecte evolutiu" a partir del qual es basa una gran part de la psicologia, especialment la psicologia evolutiva i del desenvolupament.

La psicologia es basa força en la idea de "subjecte evolutiu", és a dir, de la idea de les persones en una situació d'evolució al llarg de la vida, durant la qual se'n destaquen unes "etapes cronològiques". A cadascuna d'aquestes etapes s'atribueix una sèrie de característiques perquè es donin adequadament, i també valoracions i actuacions respecte a si no se segueix aquest desenvolupament "previst" i definit "científicament". Tant li fa que les etapes siguin descrites en un sentit progressiu o involutiu, totes dues estan impregnades de la idea d'una linealitat, una progressió, basada en les idees de cicles vitals, per exemple, i també d'increment progressiu de racionalitat fins a l'etapa adulta, i novament un descens progressiu.

Es tracta d'un plantejament que us deu resultar conegut i està difós de tal manera que tots i totes participem sovint en aquesta idea. A partir d'aquí, es generen consells, correccions, comparacions, estimulacions, etc. una infinitat d'estratègies i accions envers el que es considera el "desenvolupament normal". Però aquest coneixement es fonamenta sobre uns subjectes presos com a models i amb uns referents carregats d'ideologies i valors. No és només que en d'altres cultures o en altres moments de la història "els desenvolupaments" hagin pogut ser diferents.

Més aviat es tracta que les mateixes premisses, els termes, la concepció i concreció de la idea de "subjecte evolutiu" també estan conformats pel nostre marc sociocultural, d'una banda, i per la manera de conèixer científicament, de l'altra. Fruit de restar inserit dins el paradigma de la racionalitat positivista i l'obligació de treballar amb l'objectivitat, la neutralitat i la universalitat de la producció del coneixement psicològic.

Així mateix, el concepte de “subjecte nen”, tal com està considerat per part de la psicologia evolutiva i la psicologia de la personalitat, també ha estat objecte de problematització. Vegem com podem trobar la constitució d’un subjecte fruit de la raó moderna i també les dues funcions reguladores i productives en l’exemple de la idea del “nen en creixement”. Per a això seguirem el raonament expressat per la psicòloga Valerie Walkerdine, que resumirem, a fi de destacar-ne les aportacions més adequades com a exemple.

D’antuvi, cal tenir en compte que aquesta idea de nen amb una sèrie de capacitats al seu interior és la base d’una gran part de la psicologia i la pedagogia. Tal com afirma aquesta autora, per a la psicologia evolutiva:

“... és axiomàtica l’existència d’una sèrie de fonaments empíricament demostrables per a les seves pretensions de veritat sobre el desenvolupament dels nens.”

Walkerdine, V. (1995). *Psicología del desarrollo y pedagogía centrada en el niño. La inserción de Piaget en la educación temprana*. A Larrosa, J. (1994). *Escuela, poder y subjetivación*. Madrid: La Piqueta, 81.

Tenen especial importància les crítiques a la teoria de Piaget en tant que, fruit de les pretensions de veritat, apareixen saturades de la noció d’una seqüència normalitzada del desenvolupament infantil que marquen tant el que ha de passar, com el que es pot dir i el que es pot fer. !

A tall d’exemple, el fet d’agafar només el que es demana en una fitxa de guarderia permet, a partir del treball de Valerie Walkerdine, d’il·lustrar la desconstrucció dels supòsits continguts en una de les preguntes d’un apartat que formen part de la fitxa.

Extracte de fitxa de guarderia, dins V. Walkerdine (1995)

Emocional/social

1. És capaç de tractar les situacions noves?
2. És capaç d’establir relacions satisfactòries amb:
 - un nen
 - un grup petit de nens o un adult?
3. És acceptat per, i accepta, la major part dels seus companys?
4. És amistós i se sent còmode amb els altres?
5. El seu joc és:
 - aïllat,
 - paral·lel,
 - associatiu,
 - cooperatiu,
 - en grup?

Tanguy

Un exemple del contrast entre la idea de subjecte independent, autònom, etc. de la societat occidental i el xoc amb la situació actual on es retarda la independència dels fills/es, per raons socioeconòmiques o fruit de la societat còmoda, del consum i el benestar, amb la societat oriental, es veu en la pel·lícula francesa *Tanguy*. Aquí, la història que es mostra amb humor i sensibilitat són les paradoxes de les maneres de ser i actuar segons les creences i valors culturals fruit de l’educació, la legislació i les actuacions familiars. Es tracta d’uns pares que ja no saben què més poden fer amb un fill que no se’n va mai de casa i que fins i tot els acaba denunciant perquè l’intenten fer fora. La història no es queda en aquestes contradiccions occidentals només perquè mostra també que ell acaba vivint tal com vol a la Xina, on les relacions familiars s’estableixen amb paràmetres diferents.

Si us hi fixeu, a primera vista sembla un exercici fàcil, però per a poder respondre les preguntes en el cas que se sigui el professor o professora cal que, per exemple,

conegui que el joc es pot classificar amb els tipus presentats en el punt 5, de l'apartat emocional/social. I que els pugui distribuir o detectar com a adequats o normals i anormals. Per a poder respondre-ho, també cal una certa preparació anterior, en la formació, que el familiaritzi com a mínim amb les idees següents: que és possible observar el joc del nen i de quina manera, que es pot aïllar el joc per obtenir informació sobre altres aspectes de les relacions del nen, que també es pot separar el nen del seu context, etc.

Tots dos exemples, que poden servir per a presentar com a "subjectes" que s'accepten sense gaire resistència, provenen, de fet, d'una determinada manera d'entendre les persones, i aquesta manera és cabdal a l'hora de pensar en les seves capacitats. A més, no és una manera qualsevol, es tracta d'una concepció que vincula molts altres aspectes que no es poden desenganxar del seu caràcter politicomoral.

2. Psicologia i constitució de la diferència entre allò que és normal i allò que és patològic: *normativitat i diferència*

En aquest apartat es presenten les pràctiques de producció de la “diferència” humana fent èmfasi en la ideologia, el poder i el llenguatge tal com ens ofereix la perspectiva desconstruccionista. Paral·lelament es produeix una idea de “normalitat” des de la psicologia positivista, que coincideix amb la de normalitat. I, finalment, es mostren totes dues operacions i els seus efectes en termes de desigualtat social pel que fa a l’estudi de l’“aprenentatge” segons la diferència sexual.

2.1. Les pràctiques de producció de la “diferència” des de la psicologia positivista i la seva desconstrucció

La tradició en la ciència moderna d’oferir una gran quantitat d’informació sobre diferències entre una cosa i una altra ha marcat fortament la psicologia. Aquesta disciplina hereta tot aquest coneixement fonamentat d’acord amb oposicions, dicotomies, polaritats o diferències. La psicologia divideix, compara i resol, és a dir, la psicologia prescriu, accepta o rebutja i castiga uns comportaments o altres, unes maneres de fer o existir. Tanmateix, parlar de diferències no és parlar d’una simple observació neutra; qualsevol establiment de diferència, comparació i conclusió estan marcades pels significats dels contextos en els quals s’originen. I, a més a més, les mateixes conceptualitzacions de la diferència poden no ser gaire acurades. Això no obstant, pràcticament tots els resultats de la psicologia es transmeten en forma de diferències o manca de diferències, suposades d’acord amb una classificació deutora prèvia d’un sistema de diferenciació predonat.

El diagnòstic de la normalitat o de la necessitat o no d’actuar i de com fer-ho és una pràctica habitual en els diferents camps de la psicologia. En la psicologia del treball, l’escolar, la familiar, la clínica, les comunitats, etc. trobem adaptacions particulars d’aquesta pràctica. Això ens porta a tenir present que el que prenem com a natural i imprescindible –establir la definició del lloc, la persona, l’ambient, les activitats– comporta, de fet, una **valoració feta de paràmetres gens neutres i amb instruments imprecisos i parcials**. Aquesta és la que marca el que caldria fer i com es podria aconseguir. Així es justifica i legitima la teràpia o la intervenció per a fer el que s’ha establert com a necessari, i poques vegades es veu el paper que han tingut les condicions socioeconòmiques o el paper de les tècniques psicològiques a mantenir un ordre social concret.

Lectura recomanada

Podeu consultar sobre la problematització de la sexualitat:

The International Journal of Critical Psychology. Sex and Sexualities. Issue: 3. Lawrence and Wishart, 2001.

S’hi examina des d’una perspectiva crítica i postpositivista la psicologització de la sexualitat i es presenten alternatives a l’abordatge terapèutic de situacions com ara l’abús infantil, entre d’altres.

Per això, cal entendre que l'activitat psicològica té un rol a l'hora de disminuir o afuixar la força de les contradiccions que genera sovint la vida en un sistema social concret. Aquest objectiu, lícit i proveït pel treball psicològic, no per això ha de romandre intocable. Es tracta d'anar modificant progressivament una gran part de les aportacions des de les quals treballem com a psicòlegs per poder transformar aspectes de la vida social coneixent més clarament l'abast i fonament dels seus objectius, i amb una pràctica conscient.

Què és igual que què, què és diferent de què i com, *què passa quan s'és diferent de?* Aquestes diferències no solament apel·len a les diferències entre persones i les seves característiques o maneres de viure, sinó també, i principalment, entre les persones i les concepcions i teories que proposen com haurien de ser i què haurien de fer aquestes persones.

En aquesta construcció de la idea d'una normalitat en el creixement, en el pensar, en el fer, de fragmentar-ho en bocinets petits, com un puzzle, s'ha basat la psicologia científica com a ciència de la racionalitat positivista moderna i, per tant, com a coneixement del que és i hauria de ser. Aquestes diferències no s'estableixen només entorn de raó/desraó, sinó més aviat entorn de normal/no-normal o patològic, on trobem certes particularitats.

Només cal pensar, com a exemple, en les dificultats que tenen els esquerrans en un món pensat per a dretans!

Seguidament passarem a recordar una de les bases de la **desconstrucció**, la introduïda en el mòdul "Introducció al desenvolupament sociohistòric del coneixement psicològic científic", que fa referència als treballs de Jacques Derrida, filòsof de la *desconstrucció*. La base que trobem en Derrida, ens cal, si pensem en com la psicologia s'ha basat a trobar "diferències" entre els homes i les dones, els infants i els adults, els que segueixen una formació i els que en segueixen una altra, els d'una cultura i els d'una altra, els d'un entorn familiar i els d'un altre, etc. Diferències de motivacions, sentiments, capacitats, aptituds, actituds, comportaments, reaccions, etc. Tot això des de la base del pensament binari occidental i el llenguatge. A més, cal afegir que aquest pensament binari és de tipus sexista.

Derrida proposa que no solament es produeixen els significats dins les oposicions binàries, sinó que també es produeixen les diferències en la seva absència. Aquesta idea multiplica i porta a entendre l'amplitud del llenguatge i a posar en evidència la trampa del dualisme.

Tal com explica molt resumidament Lechte (1994) sobre el concepte de diferència de Derrida:

La noció de *diferència*, o *différance*, potser ens porta cap a la segona tendència més visible en la seva feina, molt unida al desig de conservar la creativitat de la filosofia:

Différance és un terme que Derrida va encunyar el 1968, després d'haver fet investigacions sobre la teoria del llenguatge de Saussure i els estructuralistes. Tot i que Saussure s'havia es-

On és "ella" (la dona)?

Una de les feministes que han treballat més acuradament la diferència respecte al masculí és Hélène Cixous que, amb el títol "On és ella?", enumera una llista d'oposicions binàries com ara: activitat/passivitat; sol/lluna; cultura/natura; intel·ligible/sensible... i mostra com sovint el costat "femení", el d'ella, és el feble, el menys valorat. I proposa entendre la diferència com a múltiple.

forçat per demostrar que el llenguatge, en la seva forma més general, es podia entendre com un sistema de diferències, 'sense termes positius', Derrida va advertir que ni els estructuralistes més recents ni Saussure havien valorat plenament les repercussions d'aquesta idea. La diferència sense termes positius significa que aquesta dimensió del llenguatge sempre ha de passar inadvertida, perquè en termes estrictes, no es pot conceptualitzar. Amb Derrida, la diferència es converteix en el prototipus del que encara està fora de l'abast del pensament metafísic occidental, per la condició de possibilitat d'aquest. Sens dubte, en la vida diària la gent parla de seguida de diferència i diferències. Per exemple, diem que x (que posseeix una qualitat específica) és diferent de y (que té una altra qualitat específica), i normalment volem dir que és possible enumerar les qualitats que constitueixen aquesta diferència. En canvi, això és atribuir-li termes positius –pensar que pot tenir forma de fenomen–, de manera que no pot ser la diferència anunciada per Saussure que no es pot conceptualitzar. Així apareix la primera raó per al neologisme de Derrida: vol distingir la diferència conceptualitzada del sentit comú d'una diferència que no recau en l'ordre del mateix per a rebre una identitat mitjançant un concepte. La diferència no és una identitat; tampoc no ho és la diferència entre dues identitats. La diferència és la diferència diferida (en francès, el verb *différer*, com diferir en català, vol dir 'diferenciar' i 'ajornar').

Traduït i adaptat de: Lechte, J. (1994). Cincuenta pensadores contemporáneos esenciales. A J. Mugerza i P. Cerezo (2000). *La filosofía Hoy*. Barcelona: Crítica, p. 107.

2.2. La “normalització” i la producció de la “normalitat” des de la psicologia científica

Moltíssimes vegades, més de les que ens pensem, les consideracions sobre la “normalitat” parteixen de dades que, encara que predominin en certs sectors de la població, no configuren ni la representació general ni una necessitat universal. Tanmateix, es presenten com a naturals i necessàries, és a dir, com a normals. Ara bé, aquesta normalitat, obeeix molt més a una normativitat instal·lada socialment que no a una normalitat de caràcter sociobiològic com sovint s'assumeix per a legitimar-les.

Normalització, segons Foucault, comprendria el conjunt de jerarquies i regulacions establertes entorn d'una norma de distribució estadística, dins un determinat grup: la idea del judici basat en el que és normal i el que no ho és, ja que és a partir dels discursos que es construeixen els objectes, són les pràctiques institucionals i les relacions de poder les que els donen el significat.

Un bon exemple del que acabem d'expressar el podrien constituir les nombroses referències de les característiques del llenguatge amb què es parla als nens. Lògicament, no totes les referències compleixen o contenen el que tot seguit presentarem, algunes només parcialment, d'altres totalment, però serveix força per a plantejar unes quantes de les qüestions que presentem.

L'exemple es basa en la manera que tenen els “adults” de dirigir-se als nens i que també observem en “nens més grans” que es dirigeixen a “nens més petits”. Aquest llenguatge es distingeix per un registre especial que, a part del fet que moltes vegades va acompanyat d'un to més alt, gaudeix d'un registre especial: simplificacions, repeticions, lentitud, gestualitat, i que sovint es pre-

senta com a natural i involuntari. Però aquest natural i involuntari, tal com ja deveu anticipar, ni és a tot arreu ni es presenta de manera natural i, ni tan sols, és imprescindible per al desenvolupament del nen. En moltes cultures no existeix aquest tipus de to i registre. Tanmateix, tot i que sovint s'al·ludeix a la diversitat cultural, finalment aquesta no té gaire impacte en els textos de psicologia evolutiva on malgrat reconèixer la importància dels contextos i d'aquestes variables es continua considerant el rol de les mares en relació amb la normativitat instituïda, la de parella heterosexual, blanca, etc. com a context ideal. Dit d'una altra manera, no hi ha gaires canvis fonamentals en els enfocaments tot i la cita de la gran diversitat cultural.

Cal un llenguatge especial, més simplificat, quan parlem als nens? Es tracta d'una norma universal?

“Les característiques específiques de la conducta oral de la persona que té cura del nen, que s’ha descrit com un registre simplificat, no són universals ni necessàries perquè el nen adquireixi el llenguatge. Els nens blancs de classe mitjana i els nens kaluli arriben a parlar els seus respectius idiomes en l’interval normal dels seu desenvolupament i, en canvi, les persones que en tenen cura fan servir una manera de parlar molt diferent davant seu”.

Schieffelin, B. B., i Ochs, E. (1983). A cultural perspective on the transition from prelinguistic to linguistic communication. A M. Woodheard, R. Carr i P. Light (ed.). *Child Development in social context 1: Becoming a person*. Londres: Routledge, 1991, 226.

Un altre cas el constitueix la idea de quin és l'exercici de la “maternitat ideal” a partir, sovint, de descontextualitzar molta part dels informes o una part dels comportaments triats. Es pot comprovar si són els que coincideixen o no amb la idea, per exemple, de sincronia entre mares i fills, o altres aspectes d'aquest tipus extrets sovint d'observacions amb mares de classe mitjana i blanques. Tal com podeu veure en el requadre següent, aquests informes es redacten amb un estil de presentació objectiva dels resultats (Woollett i Phoenix, 1991).

Un exemple de la psicologia evolutiva de redacció amb un estil de “presentació objectiva” de resultats sobre desenvolupament

“La lectura del ric bagatge d'investigacions [...] m'ha portat a elaborar la llista que hi ha a continuació de les cinc característiques generals de les famílies les filles i fills de les quals aconsegueixen les puntuacions més elevades de CI:

1. Proporcionen un ambient físic interessant i complex a la nena o nen...
2. Són emocionalment sensibles en relació amb la seva filla o fill i participen en les activitats que té la canalla...
3. Parlen a la seva filla o fill, fent servir un llenguatge descriptivament ric i precís.
4. Eviten les restriccions, càstigs o control excessius, fet que dona peu a la nena o nen perquè explori...
5. Esperen que la seva filla o fill es desenvolupi bé i amb rapidesa. Destaquen i els motiven per al rendiment escolar.”

(Bee, 1975, p. 226-227)

De fet, podríem assumir que la psicologia pren un lloc preferencial en l'autoritat que s'autoatribueix en partir d'una diferència entre el domini del que es parla i el coneixement o experiència dels afectats. Tant si és entre psicòlegs i pares, com psicòlegs i mestres, com psicòlegs i treballadors, etc. marca una separació radical entre el coneixement des de la ciència i l'experiència que ja s'ha discutit des del postpositivisme i el socioconstruccionisme.

Des dels diferents vessants de la psicologia, la “normalització” comporta, lligat al pensament occidental modern, una assimilació amb *desitjable* i *corrent*. Les condicions d'acceptabilitat i els règims d'intervenció estan totalment inserits en els valors, tradicions i creences d'un sistema social concret. I també d'un temps, és clar. S'han dissenyat un nombre tal de tècniques que sembla inqüestionable allò que és bo i allò que no ho és.

Les tesis de la sociobiologia mantenen la idea de normalitat, segons el criteri de la biologia, sobre la base que el cos es regula en una determinació biològica de causa-efecte. Amb la idea que el que s'adapta és el més vàlid perquè la *normalitat* aquí seria la selecció natural i la supervivència. Aquestes tesis configuren la idea bàsica de la sociobiologia, i sostenen que les conductes són adaptatives i que les que maximitzen les aptituds van quedant com a producte de la selecció natural i, per això, estan biològicament programades i han permès l'evolució. Sovint aquestes tesis serveixen per a perpetuar l'*statu quo* amb una idea d'evolució, una mica antiga, però que encara predomina en molts d'aquests arguments i que s'utilitza per a explicar la violència, la psicopatologia, etc.

2.3. La construcció de les diferències de sexe i de gènere en la psicologia: exemples en l'estudi de l'aprenentatge

Tal com ja coneixeu a partir dels altres mòduls d'aquesta assignatura, les normes, rols i identitats atribuïdes des de la psicologia a les persones depenent de la diferència sexual s'han constituït en models normatius sobre els quals s'adcriu una categoria identificatòria formada per pautes i trets comportamentals dins un ordre social concret.

La importància, en la psicologia, de la categoria de la *diferència sexual*, la podeu observar en qualsevol escrit psicològic que es faci des de qualsevol tendència o especialització. Tant li fa, per al que ara pretenem de presentar-vos, que l'enfocament sigui des de la psicoanàlisi, el cognitivisme, el conductisme sistèmic o humanista, la referència amb dades, grups o individual a la diferència sexual es dóna per feta. Que “*els homes són de Mart i les dones de Venus*”, com porta per títol un dels llibres de divulgació de la psicologia, recull clarament aquesta “diferència” donada per inqüestionable.

Què vol dir aquest fet en aquesta reflexió sobre el binomi normal-anormal o fora o separat del normal?

Una de les grans revolucions en la psicologia evolutiva la va constituir la crítica feminista que va fer la psicòloga Carol Gilligan (1982) a la teoria de Kohlberg sobre el desenvolupament moral per etapes. En resum, les crítiques van plantejar:

- La dificultat d'identificació per part de les dones amb els personatges de Kohlberg; un, per exemple, és un capità d'infanteria de la marina.

Heu intentat alguna vegada...

... respondre un test de personalitat, un d'aptituds, o fer un dibuix o signar perquè us l'interpretin?

Quins noms es recorden en les teories científiques?

Tal com expliquen les psicòlogues R.T. Hare-Mustin i J. Marecek (1994), si es repassen com es recorden els títols de teories conegudes en el camp de la psicologia, ens trobem per exemple amb:

Freud, en la psicoanàlisi, ens porta a pensar en Sigmund i poques vegades en Anna.

Sherif, en la psicologia social, porta més cap a Muzaffer que cap a Carolyn.

Les escales de la masculinitat i de la feminitat de Terman i Miles són més conegudes com les *escales de Terman*.

El test d'apercepció temàtica de Henry Murray i Christiana Morgan és conegut com el *TAT de Murray*.

Erik i Joan Erikson van elaborar conjuntament la teoria sobre el cicle vital, però sovint apareix només ell com a autor.

- La interpretació que fa Kohlberg de la deficiència de les dones perquè no arriben a la 3a. etapa.

Proposa una manera d'entendre que les dones raonen sobre els dilemes morals en termes diferents, perquè destaquen molt més la relació i la comunicació, i estan més lligades als sentiments, cosa que aquesta autora anomena *perspectiva de l'atenció* enfront de la perspectiva de la justícia, que se centra en els drets de l'individu. Després hi ha hagut revisions d'aquests estudis en el sentit de no reproduir la diferència a la inversa, i també s'han fet altres investigacions sobre raonament moral que tenen més semblances que diferències en totes dues perspectives i tots dos sexes.

Tot seguit, podeu observar en el quadre la idea de desenvolupament moral de Kohlberg enfront del de Gilligan.

La idea de desenvolupament moral de Kohlberg enfront de la de Gilligan		
Nivells i etapes de Kohlberg	Definició de Kohlberg	Nivells de Gilligan
<p><i>Nivell I. Moralitat preconvencional</i></p> <p>Et. 1. Orientació envers el càstig.</p> <p>Et. 2. Orientació ingènua envers la recompensa.</p>	<p>Obeeix regles per a evitar el càstig.</p> <p>Obeeix regles per a aconseguir premis; comparteix perquè facin el mateix amb ell.</p>	<p><i>Nivell I. Moralitat preconvencional</i></p> <p>Preocupació per si mateix i la seva supervivència.</p>
<p><i>Nivell II. Moralitat convencional</i></p> <p>Et. 3. Orientació de tipus "nen bo" o "nena bona".</p> <p>Et. 4. Orientació en relació amb l'autoritat.</p>	<p>S'adapta a les regles definides per l'aprovació o desaprovació d'altres.</p> <p>Adaptació rígida a les regles de la societat; mentalitat legalista; evitació de censures a causa de transgressions.</p>	<p><i>Nivell II. Moralitat convencional</i></p> <p>Preocupació per ser responsable i mostrar-se atent amb els altres.</p>
<p><i>Nivell III. Moralitat postconvencional</i></p> <p>Et. 5. Orientació envers el contracte social.</p> <p>Et. 6. Moralitat de principis i consciència individuals.</p>	<p>Comprensió més flexible que obeeim regles perquè són necessàries per a l'ordre social, però les regles es poden modificar si hi ha alternatives millors.</p> <p>La conducta s'adapta als principis interiors (justícia, equitat) per a evitar la condemna d'un mateix i, a vegades, pot violar les regles de la societat.</p>	<p><i>Nivell III. Moralitat postconvencional</i></p> <p>Preocupació per un mateix i pels altres com a interdependents.</p>

Les idees sobre la feminitat i la masculinitat, i les diferències que hi ha establertes sobre la base de la diferència anatòmica procedeixen de l'escissió racionalitat-emocionalitat i impregnen la gran majoria d'estudis psicològics.

Respecte als estudis sobre aprenentatge, el cas de la diferència establerta entre pensament abstracte i intel·ligència per a homes i dones n'és un bon exemple.

Tal com podeu llegir en l'extracte següent d'una conferència presentada per la psicòloga Valerie Walkerdine, "Les dones en el camp de les matemàtiques", l'any 1992, en el II Congrés de la Dona a Catalunya, els prejudicis envers les nenes fruit de l'anterior diferenciació marquen actuacions i explicacions ben esbiaixades respecte al seu aprenentatge de les matemàtiques:

"Algunes idees sobre la feminitat i la masculinitat encara prevalen en el pensament de la nostra societat sobre les divisions de sexe i gènere, i han predominat durant molts centenars d'anys i, malgrat que hi ha opinions contràries, encara persisteixen. Crec que les explicacions sobre l'actuació de les noies està tan lligada als mites sobre la feminitat que, de vegades, es fa difícil de discernir el que passa realment. Per exemple, per què s'anima les noies a jugar al Lego durant l'etapa preescolar per a millorar les seves aptituds espacials? Primer, quan no hi ha cap evidència clara sobre la connexió entre l'aptitud espacial i l'actuació matemàtica; i segon, les noies no fracassen en aquesta edat, i certament se'n surten fins al final de l'escola primària? Per què es vol compensar una manca quan aquesta manca no existeix?"

[...] Com és que les noies ho feien molt millor en els exàmens a l'edat d'11 anys a la Gran Bretanya, fins que es van abolir i es va proposar que nois i noies havien de tenir diferents escales de puntuació, per tal d'evitar que les noies acaparesin totes les places de les escoles més prestigioses? Per què es deia que les noies es feien madures més aviat, com si tenir maduresa als 11 anys fos una causa de discriminació contra elles? Tothom semblava que sabia que les noies ho feien bé, i tanmateix semblava que es qualificués el que sabien. Li vam posar un nom. Ho vam anomenar **el fenomen 'precís' o 'únic'**, és a dir, d'una banda, es diu que les noies assolixen èxit, i després es nega per l'altra. Les noies són bones, però només és perquè són més madures. Les noies són bones, però només és perquè segueixen les formes. Les noies són bones, però només és perquè treballen durament. Comentaris que no porten enlloc. Què hi ha de real i cert en aquest debat? [...]

Aquests tipus d'interpretació apareix molt freqüentment en la bibliografia de la investigació. La clau per entendre el perquè pensa que està en les idees sobre la masculinitat i la feminitat fortament arrelades en la nostra societat. Un dels temes més importants és la suposició que per a assolir un alt nivell per a les matemàtiques cal una cosa anomenada *enteniment real*, com a oposat a la consecució de normes o a l'aprenentatge de memòria. Ara tractarem una qüestió molt confusa en relació amb la qual afirmem que la idea del geni masculí i del pensament intel·lectual abstracte són el cim de la racionalitat occidental, i tal com va suggerir Charles Darwin, de l'evolució mateixa. Evidentment, sabem que és l'home qui es considera més avançat en aquest aspecte. Les teories sobre l'aprenentatge de les matemàtiques en els nens sovint es concentren en el moviment cap al pensament abstracte, en l'habilitat de moure's fora del context familiar, de saltar vers el desconegut, tal com s'anomena en alguns llibres. El cim de la intel·ligència humana s'ha equiparat a l'abstracció, i a la brillantor de l'atreuiment masculí. Vull argumentar que les dones sempre han representat una amenaça en relació amb això, i que també, d'alguna manera, hem de repensar les matemàtiques en elles mateixes, més que no prendre'ns com a valor la idea que a les dones, d'una manera o altra, els manca el raonament, la lògica, el pensament abstracte, l'autonomia i la independència".

Walkerdine, V. (1992). Les dones en el camp de les matemàtiques. A Diversos autors (1992). *II Congrés de la Dona a Catalunya. Ponències i Comunicacions*. Barcelona: ICD, 137-138.

La psicologia de la racionalitat positivista també s'ha basat en una altra polaritat: *sentit/no sentit, o raó/desraó*. Separant la psicologia positivista del *cogito* o la raó de la irracionalitat també s'estableixen diferents nivells en aquest imaginat camí cap a la seva plenitud (la normalitat de la raó). Seguint aquest criteri, es planteja que els nens encara no són prou racionals (no hi han arribat), els adults, si no ho són, és perquè tenen algun problema perquè els toca ser racionals, i la tercera edat la perd. També per als adults, segons les cultures o els sexes estan més o menys a prop, i s'otorga, per exemple, a les dones o altres grups socials graus inferiors de racionalitat i se'ls apropa a l'animalitat.

Tal com afirma Carme Valls (1994), la recerca fonamental en salut ha estat androcèntrica, ja que ha tingut durant molt temps un enfocament androcèntric i un esbiaixament segons el gènere. Tal com diu aquesta autora no s'han fet servir rates femelles en la recerca, ni cohorts femenines quan s'han fet investigacions sobre el colesterol o el tabaquisme. Finalment el National Institute of Health (NIH) dels EUA (el 1991) exigeix per a donar suport econòmic als treballs de recerca, que incloguin cohorts femenines.

3. La racionalitat clínica i el poder disciplinari: condicions sociohistòriques de l'escissió raó-desraó com a base de la ciència psiquiàtrica i de la psicologia

En aquest apartat trobareu una primera introducció a com s'han desenvolupat les "pràctiques de tancament" de folls/es des de l'edat mitjana a Occident, fent èmfasi en la progressiva aparició dels especialistes de les "malalties mentals" i mostrant-ne els aspectes ideològics i politicosocials. Seguidament es presentarà la relació amb la constitució de la subjectivitat humana i es problematitzarà sobre l'"aïllament terapèutic" i el rol de la psicologia dins d'un sistema disciplinari en el desenvolupament industrial-capitalista.

3.1. Canvis en la significació i actuació sobre el que s'ha considerat com a "irracional": l'inici de les pràctiques de tancament

Amb el llibre que Foucault va presentar com a tesi doctoral ja es va començar a qüestionar l'estatus "científic" de la psicologia, i també de la psiquiatria i la resta de psicoteràpies, entre les quals hi ha la psicoanàlisi. En aquesta obra comença una denúncia de la "patologia mental", especialment la folia, com una herència de la separació que rep en el pensament de Descartes la "raó" de la "no-raó", fins que es transforma a partir de diverses pràctiques socials i del coneixement en una malaltia.

De fet, el perquè l'aportació de Foucault en aquest sentit constitueix una idea tan significativa, de la qual partirem en aquest apartat, està en el fet que desplaça l'estudi de les patologies de la "ment" humana, o de la folia, a les cultures que la designen. És a dir, proposa, entendre-la molt més com a fet cultural.

Tampoc no podem deixar d'esmentar el munt de significacions dutes a terme sobre les persones que, en determinats moments a la societat occidental i segons el país o sistema social, es consideraven com a *alienades*. Així, veiem cultures en que se les considera posseïdes per l'esperit del mal, o d'altres a les quals s'atribuïa un caràcter semidiví. Mentre que durant l'edat mitjana el boig és present a la vida quotidiana, en el Renaixement és reconegut d'una manera diferent, reagrupat segons una nova unitat específica. Durant el Renaixement apareix la famosa "Nau dels bojós", "estrany vaixell ebri que navega pels rius tranquils de Renània i els canals flamencs" (Foucault, 1985). Tanmateix, no es pot dir que la ciutat medieval tingui un rebuig cap als "bojos" i els expulsés cap a fora, ja que paral·lelament hi ha, per exemple, peregrinacions organitzades o subvencionades. En altres èpoques encara no hi havia una escissió o trencament tan absolut entre "raó" i "desraó", i moltes d'aquestes accions anaven més lligades a aspectes religiosos.

Lectura recomanada

Foucault, M. (1954).
Enfermedad mental y psicología.
Buenos Aires: Paidós, 1974.

Tal com explica aquest autor, amb Descartes s'inicia el desterrament de la imaginació o marginació de la no-raó i els bojos comencen a perdre el "dret a la paraula".

És així, doncs, com el "boig", que encara no s'anomena *malalt mental*, queda definitivament exclòs del món dels éssers amb ús de raó i se'l tanca amb tots aquells que la societat segresta i rebutja a la vegada perquè tem els que són miralls deformats de la societat (captaires, lladres, criminals). En concret, després d'aquesta operació de segregació es delimita i es comença a operar sobre allò separat i marginat segons l'escissió cartesiana i l'arrelament progressiu de la racionalitat a Occident.

En el treball de Foucault s'assenyala que no ha estat, doncs, l'edat mitjana la que ha trencat els lligams amb el boig, sinó el Renaixement, on ja es comencen a teixir els vincles entre la societat i el seu aparell policíac. El primer tancament més de caràcter simbòlic, la nau, esdevé lentament més real, l'asil. Tal com explica Foucault (1986), a mesura que la civilització occidental es persuadeix de la seva racionalitat, qualsevol cosa que s'aparti de la raó és aplanada.

Una vegada separades les persones que ocupen aquest espai, es van generant les condicions de desenvolupament d'un coneixement centrat sobre elles:

"En apagar-se les fogueres dels endimoniats, sorgeix de les seves cendres com si es tractés d'un fantasma la bogeria, privada de tot sentit, per a ser tancada en cel·les fosques de les quals, paradoxalment, se servirà més tard la psiquiatria per a triomfar sobre ella, mostrant el seu caràcter lluminós i els seus principis humanitaris."

Álvarez-Uría, F. (1983). *Miserables y locos. Medicina mental y orden social en la España del siglo XIX*. Barcelona: Tusquets, 22.

D'aquesta manera, en el segle XVII:

"Qualsevol forma d'irracionalitat que en l'edat mitjana havia estat inclosa en un món diví i en el Renaixement en un de secularitzat, ara és desemmascarada i col·locada en el món del comerç, de la moralitat i del treball, tirada fora del món de la raó".

Dörner, K. (1974). *Ciudadanos y locos. Historia social de la psiquiatría*. Madrid: Taurus, 29.

Els temps de la raó, el mercantilisme i l'absolutisme es donen paral·lelament en una nova ordenació dels espais humans. Un trajecte similar el segueixen els correccionals, a Alemanya, per exemple, al principi del segle XVII. Aquestes iniciatives es multipliquen durant el transcurs del segle per diferents països euro-

Homage to Vincent Van Gogh
(Guillermo Kuitca, 1989).

peus. I el que es posa de manifest és que en aquestes diverses formes d'internament hi comença a haver homosexuals, alquimistes, malalts per malalties sexuals venèries, etc., tots ells conformen una població que a la segona meitat del segle XVII és rebutjada i reclosa en asils que més tard es convertiran –en un o dos segles– en centres sanitaris tancats. Es comença a posar de manifest com l'anomenada **desraó** avalua i hi posa mesures depenent del grau en què s'aparta de la norma social.

Resumint, aquesta seria la manera en què es va generant aquesta **idea d'assistència i de tancament alhora**, que posteriorment culmina en la interacció de pensament modern, govern social i desenvolupament científic.

A partir d'aquestes *pràctiques d'internament*, es pot anar perfilant quina era la percepció de la desraó en l'època clàssica. Anteriorment, la desraó sempre havia estat implicada en el món de la raó. Però amb aquest lligam entre les pràctiques d'internament i el coneixement, el control estatal es va constituint per mitjà de les formes successives d'una necessitat de protecció, de racionalització i d'equilibri.

Arreu del continent europeu, el fenomen de l'internament té un sentit semblant: davant una crisi econòmica que afecta el món occidental durant el segle XVII amb falta de treball, descens de salaris i increment de la pobresa, és una de les respostes donades.

La **història ideològica** de la nostra societat explica gran part del canvi de l'**estatut de la bogeria**. Es veu com amb la reforma i la "filosofia de les llums" paral·lelament al naixement del capitalisme, el que triomfa són les idees de *responsabilitat individual* i el seguiment del que s'anomena *dictat de la raó*. D'aquesta manera, es pot entendre que la bogeria acabi essent dins una ideologia de la productivitat una forma d'improductivitat com qualsevol altre tipus de desviació i anormalitat. Durant el segle XVIII es comença a constituir la idea del fet que la bogeria és la desaparició de les facultats més altes de l'home (Foucault, 1979). És a dir, les facultats més altes de l'"home" serien les de la raó, el control, etc., a les quals seguirien les de l'emoció, la manca de lògica, el descontrol i, així, es constitueix aquesta idea de subjecte racional autònom característic del pensament i el coneixement modern.

L'internament en l'època clàssica té un doble paper en l'àmbit de l'organització:

- a) El de reabsorbir l'atur, o almenys esborrar els seus efectes socials més visibles.
- b) El de controlar les tarifes quan hi ha el risc que pugin massa.

Això es produeix en conjunció amb les accions per a aconseguir un ordre civil, amb el capitalisme pel principi del treball regulat i calculat; i amb la ciència

Lectures recomanades

Per a conèixer més profundament la història social dels processos de tancament i separació del que és normal i el que és patològic en relació amb la polarització raó-desraó, podeu consultar:

a) Pel que fa a Europa:

Foucault, M. (1963). *Historia de la locura en la época clásica* (I i II). Mèxic: FCE.

b) Pel que fa a Espanya:

Álvarez-Uría, F. (1983). *Miserables y locos. Medicina mental y orden social en la España del siglo XIX*. Barcelona: Tusquets.

per la seva tendència al domini sistemàtic de la natura. Amb aquestes conjuncions, el que comença amb una marginació de tipus administratiu s'acaba transformant en una regulació socioeconòmica posterior.

L'internament, per tant, encara no té cap mena d'unitat institucional ni coherència mèdica o psiquiàtrica. Forma part d'un conjunt d'operacions que estableixen noves prohibicions i regulen determinats valors morals.

En paraules de Foucault (1985), arran de l'*internament*, comencen a sorgir, al segle XVII, algunes de les fines estructures de la psicopatologia, la *desraó* està "localitzada":

"Ja es té, doncs, finalment, la perspectiva necessària per a convertir-la en objecte de percepció."

Foucault, M. (1985). *Saber y verdad*. Madrid: La Piqueta, 103.

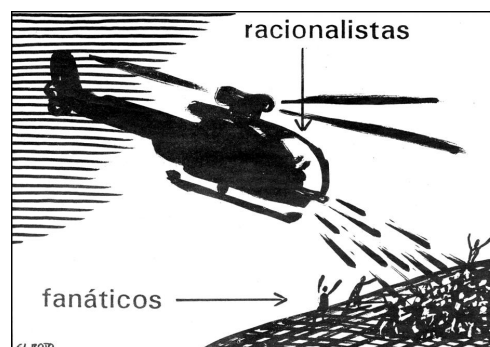
Tampoc no tenien una situació gaire fàcil les dones, ja que, tal com podeu llegir en l'extracte següent, escrit durant el mateix segle XVII, se les tancava per qualsevol transgressió conductual del comportament que s'esperava que tinguessin:

"Tot em porta a denunciar la vil pràctica, que està tan en voga entre l'anomenada *bona classe social* (la pitjor, realment), d'enviar les mullers als manicomis quan tenen el més mínim caprici o disgust, amb la finalitat de veure's més lliures en el seu llibertinatge. Una pràctica com aquesta s'ha fet tan freqüent que el nombre de manicomis privats ha augmentat considerablement a Londres i rodalia, en els últims anys [...]. Si no estan boges, quan arriben a aquestes cases horribles aviat passen a ser-ho com a conseqüència del pagament i del tracte bàrbar que hi reben [...]. No és normal que una persona es torni boja, si se la deixa sense res, tancada i tractant-la a cops de manera repetida sense cap motiu, sense que estigui acusada de cap crim, ni tingui cap acusador per afrontar-s'hi? [...] Quantes dones podran ser sacrificades encara si no es posa fi ràpidament a aquesta maleïda pràctica? Tremolo quan hi penso."

Defoe, D. (1728). A Sáez Buenaventura i altres (1979). *Mujer, Locura y Feminismo*. Madrid: Dédalo, 26.

3.2. Pràctiques de tancament, de saber i de poder: condicions sociohistòriques de l'escissió raó-desraó i accions

Tal com s'ha presentat en l'apartat "Canvis en la significació i actuació sobre el que s'ha considerat com a 'irracional': l'inici de les pràctiques de tancament", el que s'ha transformat és l'estatus o el "lloc" d'allò que s'aparta de la normativitat, *racionalitzant-ne* el tancament. Com a conseqüència d'aquestes transformacions, comencen a fer-se necessaris tot un seguit d'especialistes capaços de definir la "malaltia" i paral·lelament es procedeix a instaurar una relació de tutela humanitària i científica sobre la població. Així, l'aïllament en un espai terapèutic es presenta com a necessari per a administrar els tractaments científics que poden retornar-los la raó.

Les institucions psiquiàtriques esdevenen una mena de laboratoris socials, destinats a la vegada a conèixer el que se separa de la racionalitat i a assajar-hi els remeis procurats per les tècniques en desenvolupament. En paraules d'Álvarez-Uría (1983):

“El triomf del manicomi significa per a la medicina la conquesta del dret per a intervenir en nous camps... Triomf sobre tot un sistema de govern de bojos que, trasplantat a les multituds, definirà les seves necessitats, combatrà com a càncers els seus tipus de vida i de cultura, trencarà els seus llaços de classe i imposarà normes i conceptes higienicomorals als quals és necessari adaptar-se per ser un individu sa en cos i ànima” [...] La importància estratègica i política del manicomi, la clau dels seus èxits, consisteix precisament en el fet que, en el seu interior, uns especialistes competents en patologia mental assajaran formes científiques de govern exercides sobre un grapat de dements difícilment governables. És lògic que la moralització hagi atansat en el seu si el rang de categoria científica.”

Álvarez-Uría, F. (1983). *Miserables y locos. Medicina mental y orden social en la España del siglo XIX*. Barcelona: Tusquets, 126.

Tal com heu vist, és durant el segle XIX quan es produeixen i es desenvolupen les teories d'enginyeria social i les tècniques científiques de regulació de masses, la psicologia i la psiquiatria entre aquestes. Les raons més socials que en faciliten tant el desenvolupament com l'aplicació van lligades també a la capacitat de legitimar-se com a ciència del que és humà. Aquesta legitimació es fonamenta en la capacitat adquirida pel coneixement del funcionament del psicològic, de les seves lleis, regles i característiques. I tot el nombre de tècniques precises de mesurament i càlcul, és a dir, de diagnòstic i d'intervenció.

Una de les principals divisions conceptuals que caracteritzen totes aquestes disciplines és la que es produeix entre *la raó i la desraó*; a partir d'aquí es va constituint tant el llenguatge psiquiàtric com gran part del psicològic. Totes dues formen part d'un afany de definir la subjectivitat humana a partir de trets que, basant-se en els conceptes moderns que separen natura de cultura, racionalitat d'irracionalitat, o animalitat, i de la dicotomia entre masculí-femení, pensament abstracte-pensament concret, normal-anormal, evolutiu-involutiu, etc. configuraran els eixos entorn dels quals va emergint aquest concepte de “subjecte”, i també el de “malalt mental”.

L'afany per explicar i comprendre l'ésser humà a partir de les idees de la racionalitat moderna de progrés, autonomia i predicció marca els aspectes principals per on es desenvolupa el camí de la psicologia científica. !

Així, tant si és per a explicar el desenvolupament humà de la infantesa fins a la vellesa, o les capacitats psíquiques o mentals, o les especificitats femenines i masculines, o ètniques, es va construint i desenvolupant aquesta idea entre normalitat i anormalitat, i es va construint el que esdevé normatiu. De fet, la gran majoria d'estudis experimentals, estadístics i analítics de les diferents

Lectures complementàries

Com a curiositat per a llegir sobre les relacions entre medicina, literatura, folia i art de “curar-se”, podeu consultar la base de dades de la Universitat de Nova York: <http://endeavor.med.nyu.edu/lit-med/lit-med-db/index.html>

branques de la psicologia parteixen d'establir càlculs i constants comparacions i diferenciacions.

Per això, si us hi fixeu una mica, trobareu que totes les especialitats temàtiques de la psicologia i les seves branques o aplicacions, l'escolar, l'evolutiva, la social, la dels grups, la clínica o de la personalitat, l'organitzativa, etc. comparteixen, en diferents moments històrics, aquestes idees modernes de progrés, linealitat, continuïtat, evolució, racionalitat, etc. i cosificació. Lligades també a un discurs que requereix l'aplicació de la ciència positivista i experimentalista per a la direcció dels "homes", per a aconseguir una harmonia o benestar social. La medicina mental formaria com una mena de primera part de l'inici d'aquesta experiència sociopolítica, al costat de l'antropologia, d'aquest desenvolupament com a disciplina de la psicologia, en la segona meitat del segle XIX.

Sobre els sentiments i els seus moviments,...

... diu Byron, el poeta: "Mai aconseguixo que la gent entengui que la poesia és l'expressió de la passió excitada, i que no hi ha res com una vida apassionada, com tampoc no hi ha un terratrèmol continu o una festa eterna. A més, qui podria afaitar-se en aquest estat?"

El desenvolupament de la psicologia com a ciència i com a institució es pot entendre no tan sols des d'una successió cronològica de producció de conceptes teòrics i eines per a "curar" o "arranjar" el que sovint es presenta com a deficiències o imperfeccions, d'acord amb una explicació o altra, tant si és biològica, com adaptativa, com perceptiva, de les relacions humanes. Es pot entendre més aviat com una de les maneres que durant el desenvolupament industrial de la societat civil, el creixement demogràfic i l'organització política de la societat permet d'apropar-nos a com s'ha actuat envers el que s'anomena *irracionalitat*. Específicament, cap a una de les seves formes: l'anomenada *malaltia mental*, *folia* o *salut psíquica*, i també el desenvolupament de quadres de símptomes considerats com a configuracions de patologies de l'ordre de la fantasia, el comportament o la cognició.

A partir dels anys vint, veiem que es produeix un canvi en el panorama de les ciències de la medicina "mental" i la ciència psicològica. Un canvi qualitatiu: les poblacions són objecte de nous tractaments aplicats per especialistes que amaguen o no coneixen la importància política de les seves pràctiques.

Respecte a la institucionalització i la construcció d'espais d'aïllament, trobaríem, si mirem enrere, un dels moments més decisius de la tutela científica de la raó sobre la bogeria, el cas de "l'aïllament terapèutic" amb l'aparició d'una nova institució –el manicomí– i d'uns nous especialistes –els psiquiatres i psicòlegs–, i les transformacions que tot això produeix en la legislació arran del canvi de l'estatus del boig, ara un malalt. Presentem una breu síntesi sobre la història d'aquest desenvolupament de les pràctiques de tancament perquè apareixen juntament amb la implantació progressiva de la psicologia com a disciplina científica i necessària en aquest entrellat sociopolític en aquestes dues formes d'institucionalització.

Tal com afirma García Borés (1996) en la seva crítica a l'actuació professional dels psicòlegs a les presons, respecte a com avaluen els presos i com a partir d'aquí se'n dirigeix la reclusió:

“En la seva obsessió tecnològica els psicòlegs penitenciaris continuen dissenyant programes d'habilitats cognitives socials, i posteriorment avaluen els interns, amb la qual cosa s'acaba 'penalitzant' els menys dotats culturalment a causa de la seva 'evolució negativa'. D'aquesta manera el psicòleg es converteix en participant protagonista d'un poderós sistema de control disciplinari, del domini de la població penitenciària, ja que és fonamentalment a les seves mans que hi ha el marge més gran o més petit de llibertat dels presos [...]”

García-Borés, P. (1996). La desarticulación de discursos y la versión única como fenómeno e instrumento de poder. A Gordo, A., i Linaza J. L. (1996). *Psicologías, discursos y poder*. Madrid: Aprendizaje, Visor, 345.

En el fragment que acabeu de llegir es tracta del vincle i dependències entre “experts” i govern del social; tanmateix, això no es produeix sense la construcció d'una idea de què és delinqüència i subjecte delinqüent. De fet, tal com afirma aquest mateix autor, el problema de la conducta delictiva està en el *subjecte delinqüent*, sobre el qual es fa necessari intervenir. I que el problema fonamental del fracàs rehabilitador és aquí, en el fet que no se sosté que el problema de la criminalitat només resideixi en el subjecte que delinqueix (García Borés, 1996).

4. La problematització de la malaltia mental i de les pràctiques de tancament

En aquest apartat trobareu una problematització de la “malaltia mental” arran de l’alienació i una presentació de quines són les actuacions actuals per tal d’adreçar-se a una pràctica terapèutica més crítica, més humana i més social.

4.1. L’emergència del subjecte “malalt mental”, l’alienació i la psicopatologia de la dona

L’anàlisi de l’alienació permet d’anticipar una sèrie de teories mèdiques que apareixeran després. Es va veient, de mica en mica, com la malaltia mental es va constituint a partir de la unitat entre el subjecte jurídicament incapaç i l’home reconegut com a pertorbador del grup.

L’alienació sorgeix justament quan uns metges especialitzats, en nom de la seva ciència, proposen, en nom de “l’aïllament terapèutic”, que el boig sigui tancat en un lloc especial pel seu bé. L’alienació es produeix a partir de racionalitzar-ne el tancament.

Tot plegat ens fa veure que el naixement de ciències com ara la psicologia, al costat de la psiquiatria i també la medicina, va lligat a fenòmens com d’“urgència social” i, per tant, en marquen l’evolució. Es dóna una dependència de les necessitats socials que es relaciona amb la jurisprudència de l’alienació.

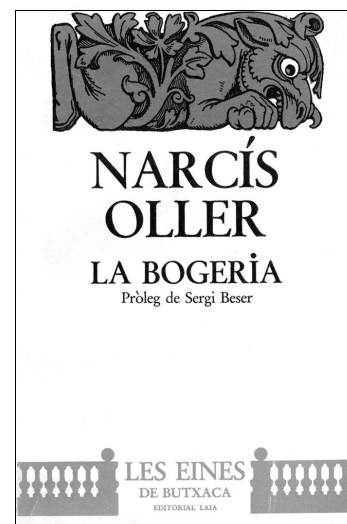
La *medicina de l’esperit*, tal com l’anomena i explica Foucault (1963), que ara serveix, és la superposició de dues experiències que el classicisme ha juxtaposat sense unir mai definitivament:

a) Una **experiència social**, *normativa i dicotòmica de la bogeria*, que gira entorn de l’internament i es formula simplement en “inofensiu o perillós”, “per internar-se o no”.

b) Una **experiència jurídica**, qualitativa, diferenciada subtilment, sensible a les qüestions de límits i de graus, i que busca en tots els dominis de l’activitat del subjecte els rostres polimorfes que pot prendre l’alienació.

La constitució de les ciències psicològiques i mèdiques es converteix en una *tècnica de control social*, i lliga funcions tècniques amb funcions assistencials de tipus polític.

La psicopatologia del segle XIX treballa en relació amb l’existència del concepte d’home normal. El boig no és reconegut com a tal no perquè és una malaltia que l’ha dirigit envers els marges de la **anormalitat**, sinó perquè la nostra cul-

Portada del llibre *La bogeria*, de Narcís Oller.

tura l'ha situat en el punt de trobada entre el decret social de l'internament i el coneixement jurídic que discerneix la capacitat dels subjectes de dret. !

Relacionant el desenvolupament que té al segle XIX l'evolucionisme darwinian i els fenòmens de govern ciutadà, s'ha d'afegir que la diferència sexual en aquests casos està expressada en termes d'inferioritat femenina, que es manté en relació amb causes de tipus biològic. Aquests arguments, que encara avui dia impregnen una bona part de la formació de neuròlegs i psiquiatres, justifiquen la dominació masculina o algunes de les actuacions segons l'imperatiu natural. En aquesta societat més laica del XIX, els metges fan de substituïts de molts altres consellers i tenen un rol central en la direcció del comportament possible per a les dones.

La psicologia mèdica i la psicologia diferencial, aquesta darrera basada en l'experimentalitat, se centren justament, tal com indicàvem al principi del mòdul, a trobar una sèrie de lleis universals. Ja podeu intuir que en aquests moments tindran un paper molt important a l'hora de participar en aquesta regulació social de les dones i de començar a marcar la seva "condició" mental i la seva "patologia". La psicometria i l'estadística van aportar moltes xifres sobre l'"essència" de la manera de ser de les dones; com, per exemple, menys capacitat de creació, d'abstracció, d'independència i autonomia, més intuïció, paciència, sensibilitat, etc.

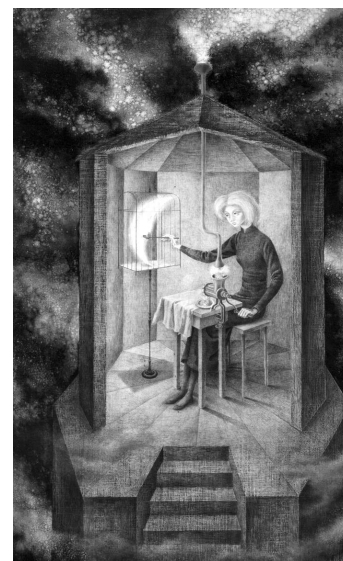
Si fins aquí es mostra la poca importància que té la follia en relació amb maneres de ser persones i molt més, en canvi, respecte als judicis de valor des de determinades posicions socials, entre elles, tant la psicologia com la psiquiatria, això s'agreuja quan actuen envers les dones. Tal com proposa Sáez Buenaventura (1979), parlant de la psiquiatria i de com, les dones que han actuat segons els rols tradicionals estereotipats, han estat "normalitzades" a partir de:

- a) Psiquiatritzar els problemes i/o conflictes femenins.
- b) Tractar-ne la part emergent, que consisteix a esborrar-ne l'empremta, és a dir, eradicar el símptoma, i així negar l'existència d'allò que ho ha produït.

Podeu aplicar totes dues situacions a la psicologia tradicional positivista que actua envers el comportament o la percepció descontextualitzant aquestes expressions de l'estructura i organització social desigual.

4.2. La problematització de la institució psiquiàtrica i pensament crític: antipsiquiatria i altres aportacions

La problematització de la "malaltia mental" i també de les pràctiques d'internament ha conduït des de mitjan segle a una sèrie d'accions per a trencar amb la tecnocràcia i anul·lar o disminuir els centres d'internament. Tot i que no podem exposar els canvis i les maneres d'afrontar la institució psiquiàtrica en relació amb les diverses tendències organomecàniques, organodinàmi-

Lectura recomanada

Sobre dones, psicologia i follia:
Sáez Buenaventura et al. (1979). *Mujer, Locura y Feminismo*. Madrid: Dédalo.

Lectures recomanades

Sobre les relacions societat-irracionalitat-ciències psicològiques:
Basaglia, F. (1972). *La institución negada*. Barcelona: Barral.
Castel, R. (1980). *La sociedad psiquiátrica avanzada*. Barcelona: Anagrama.
Comelles, J. M. (1988). *La razón y la sinrazón*. Barcelona: Ed. PPU.
Dörner, K. (1974). *Ciudadanos y locos. Historia social de la psiquiatría*. Madrid: Taurus.

ques, conductistes, psicodinàmiques, sociogenètiques, etc., almenys podem esmentar que a mitjan segle XX es produeix un canvi, a partir de l'antipsiquiatria i del "réseau", i es proposa una actuació institucional diferent. Aquesta inclou, fins i tot, l'abolició del manicomi.

Basaglia, a Itàlia, és el representant més destacat d'aquesta tendència politico-social. Aquí comencen els qüestionaments principals de les relacions de poder que es creen entre especialista i pacient.

A partir de 1975, a Europa ja es planteja la qüestió d'aturar l'antipsiquiatria com a "mistificació de la folia" enfront del model científic de la psiquiatria com a "mistificació de la salut mental" i defensa de l'ordre social establert. El procés que segueix que, d'una banda, mira de superar l'etapa antipsiquiàtrica i, de l'altra, al mateix temps, transformar la pràctica psiquiàtrica, s'inicia amb el naixement del "réseau" a Brussel·les. Tanmateix, les propostes no s'acaben de consolidar. Les polítiques de salut "mental" intenten de fer desaparèixer l'hospitalització de llarga durada i reemplaçar-la per estructures que no tallin tant les relacions del malalt amb la col·lectivitat i la vida social. D'aquí sorgeixen tractaments ambulatoris, dispensaris d'hospitals de dia. Tanmateix, però, la política de sector evoluciona molt lentament i, de fet, molts aspectes resten sense grans canvis. El tractament de les "malalties mentals" continuarà essent pràcticament el mateix; d'una banda, els marginats "totals" restaran internats i, de l'altra els que puguin seran recuperats per al sistema productiu.

El concepte de "comunitat" en tota la seva amplitud comprèn des del que sorgeix com a formar part o pertànyer tant si és una institució tancada (per exemple, seria el cas de parlar de comunitat terapèutica en lloc de manicomi) com les diverses accepcions per a referir-se a les persones que comparteixen un mateix espai i temps, com ara les comunitats de veïns, de barri, de comarques, etc.

En el cas d'Espanya, el pensament crític respecte a la teràpia mental, s'introdueix cap als anys setanta a partir d'equips medicopsicopedagògics, que ja intenten de treballar interdisciplinàriament, fer una crítica a les diferents especialitats "psi", i introduir-hi diferents vessants del pensament crític, des del marxisme, l'antipsiquiatria, l'anàlisi institucional, la psicoanàlisi, i d'altres. En aquesta experiència es comença a treballar a partir de barris, i s'intenten connectar les institucions amb la vida quotidiana.

En concret, el que formaria part –si ens basem en la síntesi que presenta Garcia (1995)– d'algunes intervencions i pràctiques fonamentades en el pensament crític en l'àmbit de la psiquiatria i la psicologia seria, resumidament, el següent:

- a) Una reflexió real i permanent sobre la folia, qui la pateix i les institucions.
- b) Incidir en la cultura sobre els prejudicis cap a la folia.

Lectura recomanada

Per a conèixer el recorregut de la psiquiatria i la psicoteràpia crítica a Espanya, Catalunya i altres comunitats, durant els darrers vint-i-cinc anys:

Garcia, R. (1995). *Historia de una ruptura. El ayer y hoy de la psiquiatría española*. Barcelona: Virus.

En aquest llibre, l'autor fa arribar, a partir de la seva experiència, l'estat del camp d'intervenció psicològica i psiquiàtrica segons les transformacions disciplinàries i els diferents contextos i processos socials i polítics que n'han facilitat o dificultat el desenvolupament.

- c) La crítica a la psicopatologia clàssica i la psiquiatria tradicional.
- d) Repensar els límits de conceptes com ara diagnòstic, pronòstic i terapèutica.
- e) Introduir la crítica més àmplia a la ciència i la tècnica fent-ne visible les escissions entre allò orgànic d'allò psicològic, allò afectiu d'allò cognitiu i els fenòmens mentals dels socials.
- f) Incloure l'investigador o investigadora en la investigació.
- g) Analitzar les contradiccions de la pràctica.
- h) Parar atenció en la dialèctica entre el "dins" (de les institucions) i el "fora" (família, escola, treball, carrer, etc.).
- i) Donar importància a totes les "relacions" humanes i socials.
- j) Repensar el treball psicoterapèutic segons el context i les persones, i allunyar-lo dels poders fàctics.

Tanmateix, aquestes expectatives i experiències han patit diferents alts i baixos en la seva implantació fins a arribar al moment actual.

Tal com podeu veure, les bases de les transformacions operades en l'exercici de la psicologia i la psiquiatria, des de l'últim terç del segle xx, s'originen en el que esdevindran gran part de les bases epistemològiques i d'intervenció en la psicologia crítica actual i prenen un abast internacional i interdisciplinari. De fet, tenen com a coincidències el fet de fonamentar-se en el postestructuralisme francès, el marxisme, el feminisme, la filosofia postpositivista i el fet de fer molt explícit el compromís amb la pràctica psicològica.

Les propostes d'aquesta psicologia postpositivista, des de finals, del segle xx, comparteixen:

- Una reflexió sobre el rol de la psicoteràpia en la societat actual.
- Una anàlisi de les posicions de poder dels especialistes.
- Una sensibilitat cap a les aportacions del feminisme i dels estudis ètnics.
- Una transformació del procés entès com a terapèutic.
- Una crítica a qualsevol pretensió de veritat en la pràctica de la psicologia i el fet de situar des d'on es fa la feina.
- Un constant procés d'autoreflexió.
- La incorporació d'eines metodològiques que participen d'aquesta desconstrucció de la psicologia positivista i que permeten de treballar de manera diferent des de la disciplina.
- Una anàlisi crítica del sistema social i les relacions de poder i de subjectivació que produeix i manté.

Lectures recomanades

Sobre el treball de desconstrucció de la psicoteràpia:

Parker, I. (1999). *Deconstructing Psychotherapy*. Londres: Sage.

White, M. (1997). *El enfoque narrativo en la experiencia de los terapeutas*. Barcelona: Gedisa, 2002.

Resum

Resumint, en el mòdul s'han presentat la *problematització* de l'escissió raó-irracionalitat i normal-patològic producte de la racionalitat moderna que han configurat el subjecte de la psicologia positivista i també bona part dels seus temes.

L'èmfasi està a mostrar el caràcter construït i ideològic d'una polarització que, en realitat, col·labora a escindir aspectes de la psicologia humana i els atorga un lloc a partir del que es considera normatiu. Per normatiu, s'entén tant la majoria estadística d'una mostra com el que es construeix com a normal segons aquest mateix criteri. Les teories i tècniques de la psicologia positivista participen en l'elaboració, diagnòstic i intervenció sobre el que s'ha construït d'acord amb aquest paràmetre.

També s'han apuntat les condicions sociohistòriques del desenvolupament i institucionalització d'un saber sobre les persones, com és el cas de la psicologia i la psiquiatria, destacant que obeeixen a una doble funció: assistencial i alhora de govern de la població, d'acord amb l'organització social d'aquell moment i el projecte polític i científic que es van endegar al segle XVIII.

Les qüestions actuals en el si de la psicologia dels efectes d'aquesta herència han portat a problematitzar alguns dels seus subjectes centrals d'estudi. Així, s'han presentat les crítiques a la idea d'un "nen en desenvolupament", a "l'exercici de la maternitat", a la producció de la "diferència sexual" i de la "psicopatologització de la dona" com a pistes per a enfocar amb més compromís aquests temes, veure'ls de manera relacional, trencar la idea d'un subjecte independent, i lluitar vers les desigualtats o injustícies socials que poden procedir d'aquest coneixement esbiaixat que es presenta com a vertader.

En el mòdul també s'ha fet referència a altres aportacions que no provenen de la psicologia o a moviments com els de l'antipsiquiatria, que també han contribuït a aquesta tasca desconstructora i que aporten noves propostes a l'hora de repensar algunes de les bases sobre les quals es fonamenta la psicologia.

Activitats

1. Llegiu l'article d'*El País*, 6-IV-2002, "La existencia como relato", de Juan José Millás, en què parla de l'obra d'Oliver Sacks, neuròleg i escriptor.

a) A partir de la descripció de Temple Grandin, l'autista llicenciada, reviseu les definicions donades per la psicologia d'"autisme", "integració", "autonomia", "evolució", "adult", o d'altres que poden tenir a veure amb "vida afectiva satisfactòria", "realització personal", etc. mireu de presentar-ne les paradoxes, les condicions en què es poden donar i de quina manera, i valoreu les definicions i supòsits dels quals parteix, i també del relativisme o dependència del context social on es duen a terme.

b) Reflexioneu sobre l'opinió que dóna l'autor de l'article de la feble frontera que, de vegades, es dóna entre certs "desajustaments socials" i les diferents maneres que prenen depenent de circumstàncies o institucions.

c) Penseu sobre la relació entre estructures narratives i relats, i el rol del llenguatge tant en les experiències de vida com en la ciència psicològica (podeu agafar algun article relacionat amb el que s'esmenta en l'article).

La existencia como relato

Juan José Millás

En *Un antropólogo en Marte* cuenta Oliver Sacks la historia de Temple Grandin, una autista licenciada en Zoología que da clases en la Colorado State University, dirige un negocio dedicado a proyectar granjas de animales y escribe libros. Entre otras cosas notables, Grandin ha inventado un matadero en el que las vacas no sufren porque no tienen tiempo de presentir la cercanía de la muerte, como sucede en los tradicionales. Ha construido también una 'máquina de abrazar' que utiliza en sí misma y en cuyo interior se relaja de las tensiones del día. Se trata, en fin, de una mujer socialmente integrada y autónoma. Sin embargo, cuando Sacks le pregunta cómo se siente entre nosotros, afirma:

– Como un antropólogo en Marte.

Recuerdo que al leer este caso encontré respuesta a mis dificultades de relación con el entorno. 'Soy un autista sin diagnosticar', me dije. Y no es que sea exactamente un autista, sino que cuando leo a Sacks me identifico con el caso que relata, incluso si se trata de un sordo, de un ciego, de un neurótico, de un esquizofrénico... Seguramente a usted le ocurrirá lo mismo, y es que todos somos un poco autistas y un poco ciegos y un poco neuróticos y un poco esquizofrénicos y un poco infelices. Todos somos un poco anormales, en fin, y ese fragmento de anormalidad que nos constituye, y que habitualmente escondemos a la mirada de los otros, emerge cuando leemos historias clínicas en los que la anormalidad está tratada como una diferencia.

Quizá éste sea uno de los aciertos narrativos de Sacks. Es desde luego uno de los aciertos, por citar a una escritora popular, de Patricia Highsmith, cuyos personajes (obsesivos, paranoicos, hipocondríacos, solitarios...) conectan con el desajuste de esa clase que la mayoría poseemos en uno u otro grado. De ahí su éxito. Lo misterioso es que aun cuando Sacks habla siempre de casos reales, sus historias acaban teniendo la organización de un cuento en el sentido de que los materiales que los componen se necesitan unos a otros.

También en *Un antropólogo en Marte*, leemos la historia de Virgil, un ciego que cerca de los cincuenta años recupera la vista gracias a una operación quirúrgica. Este hombre, que había sido un ciego autónomo, se convierte en un vidente inseguro, que ya no se atreve a cruzar la calle o que se asusta frente a una copa de cristal, porque le parece un objeto amenazante hasta que se decide a 'leerla' con el tacto. 'A menudo', cuenta Sacks, 'se sentía más inválido que cuando estaba ciego, privado de la seguridad y la facilidad de movimientos que poseía entonces'. Su vida se convierte en un infierno hasta que se las arregla para perder de nuevo la vista y esta vez recibe la ceguera como un don.

De no saber que el relato de Virgil está basado en un hecho real, diríamos que se trata de un cuento circular cuyo autor ha confiado todo al efecto final. Pero es que a veces en la vida se confía todo al efecto final. La realidad es muy retórica y no es raro que se comporte como un cuento, o como una novela. Si a una existencia cualquiera le quitamos la ganga, aparece detrás una estructura narrativa. Y eso es lo que hace Sacks, quitar la ganga. Por eso llama a sus historias 'neurorrelatos'. 'Me considero', dice, 'un narrador, un contador de historias y tengo la convicción de que la narrativa es una forma esencial a la hora de articular los problemas neurológicos en el contexto de la experiencia humana'.

Pues ya está todo dicho, excepto que no dejen de leer ustedes *El hombre que confundió a su mujer con un sombrero*, ni *Despertares*, ni *Un antropólogo en Marte*, ni *Con una sola pierna...* A la mitad de cada uno de los libros de Sacks advertirán con estupor que están leyéndose a sí mismos.

Juan José Millás (6 de abril de 2002). La existencia como relato. *El País*.

2. Llegiu l'article de l'escriptora i psicoanalista Julia Kristeva, del 31 de gener de 2001, que recull una crònica seva a *France Culture*, "Peut-on encore jouer des tours à la folie?", sobre la salut mental a França, i trebal·leu els aspectes següents:

- a) Institucions psiquiàtriques i malaltia mental: el problema de la tecnocràcia, de la indústria farmacèutica i el rol de les neurociències.
- b) Per a què serveixen finalment aquestes pràctiques de tancament i per què no han prosperat les propostes antipsiquiàtriques segons l'autora?
- c) Quines podrien ser les propostes de la psicologia per a produir canvis?

Encara podem fer bones jugades a la bogeria?

Julia Kristeva

Avui voldria abordar un problema complex i delicat, el de la salut mental i la seva situació actual a França. Ho dic directament i amb tota sinceritat: no és una situació catastròfica, sobretot si es compara amb altres països. Tanmateix, quan es coneix la rica experiència de l'antipsiquiatria francesa i la creativitat coneguda mundialment de la psicoanàlisi francesa, l'estat de la qüestió és, com a mínim, preocupant.

Com a pretext per a la meua exposició trio un reportatge recent aparegut al diari *Libération* que portava com a títol "La presó dels bojos". El text revela que sis detinguts, cinc dels quals tenien seguiment, es van suïcidar l'any passat a la presó Saint-Joseph de Lió. La tragèdia comença per una decisió vàlida en si mateixa: es considera que determinades persones afectades per problemes psiquiàtrics no són menys responsables dels seus actes, i se'ls fa assumir aquesta responsabilitat fins a les conseqüències de penes i de presó: per tant, hi ha malalts que són empresonats. S'espera que aquest internament impliqui una vigilància en l'apreciació dels casos individuals i un seguiment psiquiàtric o psicoterapèutic a la mateixa presó. Però hi ha carències. Les presons no curen; i les institucions psiquiàtriques rebutgen els malalts mentals que són susceptibles de passar a l'acció. D'aquesta manera, les patologies s'agreugen, la inserció es fa impossible i els presoners se suïciden. "La presó també està malalta pels seus bojos", escriu *Libération*.

I, més enllà del drama, la qüestió de fer-se càrrec de la malaltia mental es planteja en profunditat. Els professionals estan inquietats, molt més enllà de l'univers de la presó; els psiquiatres, els psicòlegs, els psicoanalistes en institucions constaten tots, en diferents graus, una tendència a *gestionar mecànicament* els problemes mentals, sense tenir en compte *el sentit i els subjectes*.

La tendència tecnocràtica és general: arreu del món, les neurociències pretenen eliminar el paradigma psicoanalític. El problema psíquic s'identifica amb el problema mèdic i el sofriment singular es redueix a una disfunció neuronal susceptible, segons es creu, d'intervencions químiques. "La paraula o la pastilla?", aquesta és la nova versió de la qüestió de Hamlet "ser o no ser", i el Prozac és el nou sèsam. Qui podria pensar que és suficient?

França resisteix aquest enfocament tecnocràtic, paral·lel a una societat de producció i consum accelerats, millor que els Estats Units, per exemple, però no prou. La paraula clau de l'administració és la "reorientació dels recursos", cosa que vol dir que els models d'avaluació, contraris als modes de pensament de la majoria dels metges, s'inspiren en graelles pseudoinformàtiques que abandonen qualsevol tipus de dimensió psíquica. Les teràpies institucionals que s'havien desenvolupat a França a partir del 1945, i que es basaven en una relació amb el treball i el medi, en decisions col·lectives i en el reconeixement de la importància de la prevenció, en el rebuig del model hospitalari –tots aquests són elements que s'havien desenvolupat amb la invenció dels neurolèptics i la introducció de la psicoanàlisi–, susciten avui la desconfiança de l'administració i són marginats des del punt de vista financer. Igualment, l'anomenada política "de sectors", que s'ha posat en marxa sobre el model del que es fa en el districte XIII de París sota la direcció de Serge Lebovici, René Diatkine i Phillippe Paumelle, troba dificultats notables. Els serveis que duen a terme una psiquiatria d'inspiració dinàmica veuen amenaçada la seva existència amb el pretext de la racionalització pressupostària.

Així, l'agència regional d'hospitalització de l'Illa de França ha sol·licitat que es redueixin a la meitat els llits de l'Hospital L'Eau Vive de Soissy. En el centre Philippe-Paumelle, la penúria d'efectius és tal que les consultes externes es programen de quart d'hora en quart d'hora. Per primera vegada des de la seva existència, el personal d'aquest establiment ha fet una vaga per a oposar-se als projectes en curs. A la Salpêtrière, el servei de pedopsiquiatria ha perdut diferents llocs d'ajudants i de caps de clínica i s'hi han tancat sales. A més, després de la mort del metge en el càrrec, la plaça de facultatiu hospitalari responsable de l'intersector del XII va ser retirada per a destinar-la a un altre servei. Ha estat necessària una vaga del personal per a aconseguir-ne la restitució.

Més globalment, en el sector "medicosocial" l'índex de personal per pacient és més reduït que en el sector mèdic. Per acabar –*last but not least*–, el nombre de psiquiatres formats es redueix des de la supressió del concurs específic: s'empeny els joves cap a les neurociències, en les quals adquireixen reflexos de prescripcions medicamentoses, malgrat que sembla que aquesta tendència s'inverteix actualment en benefici d'un enfocament més dinàmic. La penúria de psiquiatres, els llocs de treball no proporcionats en els hospitals, la pressió de la indústria

farmacològica, que sembla l'única beneficiària d'aquesta situació... Sens dubte, l'enfocament dinàmic és, de vegades, –no sempre!– més costós: però és necessari escatimar en un tema tan greu?

L'únic que faig és obrir el debat. No mereix ser ampliat, aprofundit? Molts especialistes ho podrien fer, i ho fan, cadascú en el seu camp: el doctor Jacques Fortineau, pedopsiquiatre i president de l'Associació Francesa de Psiquiatria; el professor Allilaire, que dirigeix el servei de psiquiatria d'adults a la Salpêtrière; el professor Wildlöcher, psiquiatre i psicoanalista, actualment president francès de l'Associació Internacional de Psicoanàlisi creada per Freud, i que coneix perfectament la situació francesa i la internacional.

França té una bona tradició cultural i mèdica pel que fa a tractar el sofriment mental d'una manera competent i creativa. No tots hem oblidat les paraules de Rimbaud: "La desgràcia va ser el meu Déu. [...] I he fet bones jugades a la bogeria." Però, encara som capaços de fer bones jugades a la bogeria? Donem la paraula als que poden fer moure les coses en aquest camp delicat.

Julia Kristeva (31 de gener de 2001). "Peut-on encore jouer des tours à la folie?". *France Culture*.

Exercicis d'autoavaluació

1. L'estudi de Foucault sobre les *pràctiques de tancament* mostren...

- a) la creació de mesures i regulacions entorn d'una norma basada en la divisió entre el que és normal i el que és anormal.
- b) el lligam entre el coneixement psicològic i el coneixement jurídic d'acord amb el fet d'unir assistència i govern.
- c) l'atzar de la història del coneixement psicològic.
- d) Totes les anteriors són certes.

2. Des d'un enfocament desconstruccionista, la idea de "subjecte en desenvolupament" i de "nen en desenvolupament" de la psicologia evolutiva de Piaget, amb pràctiques d'observació i classificació, comporten...

- a) el procés de "normalització" del nen i mantenir el dualisme subjecte-societat.
- b) una idea alliberadora en l'estudi del nen.
- c) Totes dues són certes.
- d) Cap de les dues no és certa.

3. Walkerdine *et al.*, quan treballen sobre les dones i les matemàtiques, en anomenar *precís* o *únic* fan referència...

- a) al coneixement de les noies d'unes fórmules matemàtiques específiques.
- b) a negar totalment la capacitat de les noies per a assolir l'èxit.
- c) a assumir clarament que les noies assoleixen l'èxit.
- d) d'una banda, a assumir que les noies assoleixen l'èxit i, de l'altra, a negar-ho.

4. Quines perspectives sostenen la necessitat de repensar els límits de la folia i les institucions, les escissions del subjecte de la racionalitat moderna i d'aplicar la reflexivitat?

- a) La sociobiologia i la psiquiatria tradicional.
- b) El sociocognitivisme i el conductisme.
- c) La desconstrucció i el pensament crític.
- d) La psicologia positivista.

Solucionari

1. b)
2. a)
3. e)
4. c)

Glossari

alteritat *f* Aspectes i experiències alternatives o contraposades a les del subjecte modern i/o a la racionalitat moderna.

anormalitat *f* Comportaments, sentiments i experiències considerades com una separació del que seria un desenvolupament o una manera de ser normal, i, a la vegada, normativa. L'associació del que és considerat com a anormal amb el que és patològic permet d'intervenir sobre la psique d'una majoria d'acord amb la idea de prevenir o disminuir allò que pot sorgir.

ciència *f* *Vegeu* coneixement.

coneixement *m* Les maneres de conèixer a partir de veritats que són considerades objectives i, per tant, desenganxades dels seus orígens o inscripció ideològica i política, és a dir, íntimament lligats a les relacions de poder.

sin.: saber, ciència

folia *f* Aspectes dels comportaments i sentiments humans que, pel fet de no seguir la norma convertida en normalitat, es presenten de part de la raó com si fos sense sentit, irracional, irresponsable.

poder disciplinari *m* Poder que se centra a aconseguir que les persones siguin més dòcils i basat en els sabers que es desenvolupen a partir del segle XVIII. Funciona jerarquitzat i fent grups diferenciadors amb les persones a partir de característiques.

problematització *f* Conjunt de pràctiques discursives o no discursives que fa que alguna cosa entri en el joc d'allò que és vertader i d'allò que és fals, i el constitueixi com a objecte per al pensament (tant si és en la forma de reflexió moral, de coneixement científic, d'anàlisi política, etc.).

procés de normalització *m* Procés pel qual, a partir de moltes actuacions socials i mecanismes de pressió o persuasió, es busca instal·lar unes normes i regles homogeneïtzadores.

saber *m* *Vegeu* coneixement.

subjectivitat *f* Manera en què les persones són, d'una banda, constituïdes com a subjectes i, de l'altra, produïdes com a tals.

Bibliografia

Álvarez-Uría, F. (2001). Elementos para una genealogía de la subjetividad moderna. A Crespo, E. i Soldevila, C. (ed.). *La constitución social de la subjetividad*. Madrid: Catarata.

Álvarez-Uría, F. (1983). *Miserables y locos. Medicina mental y orden social en la España del siglo XIX*. Barcelona: Tusquets.

Álvarez-Uría, F., i Varela, J. (1989). *Sujetos frágiles. Ensayos de sociología de la desviación*. Madrid: FCE / Paideia.

Basaglia, F. (1972). *La institución negada*. Barcelona: Barral.

Bee, H. (1975). *El desarrollo del niño*. Mèxic: Harla, 1977.

Burman, E. (1994). *Deconstructing Developmental Psychology*. Londres/Nova York: Routledge.

Castel, R. (1980). *La sociedad psiquiátrica avanzada*. Barcelona: Anagrama.

Comelles, J. M. (1988). *La razón y la sinrazón*. Barcelona: Ed. PPU.

Dörner, K. (1974). *Ciudadanos y locos. Historia social de la psiquiatría*. Madrid: Taurus.

Foucault, M. (1954). *Enfermedad mental y psicología*. Buenos Aires: Paidós, 1974.

- Foucault, M. (1963). *Historia de la locura en la época clásica*, I i II. Mèxic: FCE.
- Foucault, M. (1978). *Microfísica del poder*. Madrid: La Piqueta.
- Foucault, M. (1985). *Saber y verdad*. Madrid: La Piqueta.
- Foucault, M. (1984). El cuidado de la verdad. A Foucault, M. (1999). *Obras esenciales de Michel Foucault. Vol. III: Estética, ética y hermenéutica*. Barcelona: Paidós.
- Foucault, M. (1999). Polémica, Política y Problematicaciones. A Foucault, M. (1999). *Obras esenciales de Michel Foucault. Vol. III: Estética, ética y hermenéutica*. Barcelona: Paidós.
- Fox-Kellett, E. (1991). *Reflexiones sobre género y ciencia*. València: Alfons el Magnànim.
- García-Borés, J. M. (1996). *La finalidad reeducadora de las penas privativas de libertad en Catalunya: Análisis psicosocial crítico-evaluativo*. Barcelona: Universitat de Barcelona (tesi doctoral microfitxada), 345.
- García, R. (1995). *Historia de una ruptura. El ayer y hoy de la psiquiatría española*. Barcelona: Virus.
- Gilligan, C. (1982). *In a different voice: Psychological theory and women's development*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Gordo, A., i Linaza J. L. (1996). *Psicologías, discursos y poder*. Madrid: Aprendizaje, Visor.
- Haraway, D. (1991). *Simians, Cyborgs and Women. The reinvention of nature*. Londres: FAB.
- Hare-Mustin, R. T., i Marecek, J. (1990). *Marcar la diferencia. Psicología y construcción de los sexos*. Barcelona: Herder, 1994.
- Henriques, J. et al. (1984). *Changing the subject: Psychology, Social Regulation and Subjectivity*. Londres: Methuen.
- Hyde, J. S. (1995). *Psicología de la mujer. La otra mitad de la experiencia humana*. Madrid: Morata.
- Larrosa, J. (1994). *Escuela, poder y subjetivación*. Madrid: La Piqueta.
- Lechte, J. (1994). *Fifty Key Contemporary thinkers*. Londres: Routledge.
- Parker, I. (1989). *The crisis in Modern Social Psychology and How to End It*. Londres: Routledge.
- Prilleltensky, I. (2001). *Emancipation, Epistemology and Engagement: Challenges for Critical Psychology*, 106-110. *International Journal of Critical Psychology*, Lawrence & Wishart, 2001, 1.
- Rose, N. (1996). *Psychology, Power and Personality*. Londres: Cambridge, 1998.
- Sau, V. et al. (1992). *Otras Lecciones de Psicología*. Bilbao: Maite Canal, ed.
- Schieffelin, B. B., i Ochs, E. (1983). A cultural perspective on the transition from prelinguistic to linguistic communication. A Woodheard, M., Carr, R. i Light, P. (ed.). *Child Development in social context 1: Becoming a person*. Londres: Routledge, 1991.
- Walkerdine, V. (1992). Les dones en el camp de les matemàtiques. A Diversos autors (1992). *II Congrés de la Dona a Catalunya. Ponències i Comunicacions*. Barcelona: ICD.
- Walkerdine, V. (1995). Psicología del desarrollo y pedagogía centrada en el niño. La inserción de Piaget en la educación temprana. A Larrosa, J. (1994). *Escuela, poder y subjetivación*. Madrid: La Piqueta, 79-154.
- Woollett, A., i Phoenix, A. (1991). Psychological views of mothering. A Woollett, A., Phoenix, A. i Loyd, E. (ed.). *Motherhood: Meanings, practices and ideologies*. Londres: Sage.

